

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΙΑΣ
ΤΜΗΜΑ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ**

**ΠΜΣ ΕΦΑΡΜΟΣΜΕΝΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ
ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ**

**ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ
ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΤΟΧΥΡΩΣΗ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΑΠΟΤΙΜΗΣΗ ΤΗΣ
ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΜΕΤΑΡΡΥΘΜΙΣΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1871-1952)**

ΕΙΣΗΓΗΤΡΙΑ: ΕΙΡΗΝΗ Σ. ΣΤΑΜΟΥΛΗ (ΜΟ11617007)

ΕΠΙΒΛΕΠΩΝ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΗΛΙΑΣ Ι. ΣΟΦΙΩΤΗΣ

ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2019-2020

Ευχαριστίες

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά τον Επιβλέποντα Καθηγητή κ. Ηλία Ι. Σοφιώτη για τις πολύτιμες συμβουλές του, την άψογη συνεργασία και τη συνεχή καθοδήγηση του κατά την εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας.

Επίσης, θα ήθελα ολόψυχα να ευχαριστήσω τους γονείς μου για τη μακροχρόνια υποστήριξη και την αμέριστη συμπαράστασή τους καθ' όλη της διάρκειας της φοίτησής μου στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας στην “Εφαρμοσμένη Οικονομική”.

*Ειρήνη Σ. Σταμούλη
Βόλος, Ιανουάριος 2020*

Πίνακας Περιεχομένων

Κατάλογος Συντομογραφιών	VI
Περίληψη	VII
Εισαγωγή	1
Δομή & Περιεχόμενο	2
Κεφάλαιο 1^ο: Η πρώτη περίοδος της συνταγματικής μεταρρύθμισης της αγροτικής οικονομίας (1871)	4
1.1. Εθνικές Γαίες – Ιστορική Αναδρομή	5
1.2. Προσπάθεια νομικής ρύθμισης της ιδιοκτησίας στα Επαναστατικά Συντάγματα	11
1.3. Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος ιδιοκτησίας στα Συντάγματα των 1844 και 1864	14
1.4. Η νομοθετική πρωτοβουλία για τη διανομή των εθνικών γαιών το 1871	16
1.5. Αιτίες διανομής Εθνικών γαιών	17
1.5.1 Μειωμένα δημόσια έσοδα	18
1.5.2 Αύξηση της παραγωγικότητας	19
1.5.3 Ενίσχυση του πρώτου εξαγωγίμου προϊόντος της Ελλάδος δηλ. της σταφίδας	20
1.6. Η επίδραση της διανομής των Εθνικών γαιών στην σταφιδοπαραγωγή και κατ' επέκταση στην εθνική οικονομία	21
1.6.1 Πλεονεκτήματα από την σταφιδοπαραγωγή	21
1.6.2 Μειονεκτήματα από την σταφιδοπαραγωγή	22
Κεφάλαιο 2^ο: Η δεύτερη περίοδος της συνταγματικής μεταρρύθμισης της αγροτικής οικονομίας κατά τον Μεσοπόλεμο	25
2.1 Η Ελληνική αγροτική κοινωνία κατά τον Μεσοπόλεμο - Ιστορική	26

αναδρομή	
2.1.1 Το πρόβλημα των τσιφλικιών	26
2.1.2 Οι κοινωνικοί αγώνες για την αγροτική μεταρρύθμιση (Κιλελέρ)	30
2.1.3 Το προσφυγικό ως παράγοντας επίσπευσης της αγροτικής μεταρρύθμισης	33
2.2 Συνταγματικές και νομοθετικές ρυθμίσεις κατά την 2 ^η αγροτική μεταρρύθμιση	34
2.2.1 Η ρύθμιση του θεσμού της απαλλοτρίωσης στο Σύνταγμα του 1911	36
2.2.2 Η ρύθμιση του θεσμού της απαλλοτρίωσης στο Σύνταγμα του 1927	37
2.2.3 Οι κυριότερες νομοθετικές και θεσμικές πρωτοβουλίες για τη διανομή γης κατά το μεσοπόλεμο	41
2.3 Οικονομική αποτίμηση των συνταγματικών και νομοθετικών πολιτικών για τη διανομή της γης κατά το Μεσοπόλεμο	41
2.3.1 Η επίδραση των συνταγματικών και νομοθετικών μεταρρυθμίσεων στην αγροτική οικονομία και παραγωγή	43
2.3.2 Η πορεία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο	50
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: Η Τρίτη περίοδος της συνταγματικής μεταρρύθμισης της αγροτικής οικονομίας - Το Κωπαϊδικό ζήτημα (1952)	50
3.1 Το Κωπαϊδικό ζήτημα	50
3.1.1 Ιστορική αναδρομή	50
3.1.2 Τα τεχνικά έργα και η διαχείριση της Κωπαΐδας	54
3.1.3 Το χρόνιο ζήτημα των εκτάσεων της Κωπαΐδας και η διαχείρισή τους	57
3.2 Νομοθετικές και Συνταγματικές ρυθμίσεις σχετικές με το ζήτημα της Κωπαΐδας	61
3.2.1 Συνταγματική αναθεώρηση του 1952	61
3.2.2 Νομοθετικές διατάξεις για την απαλλοτρίωση της Κωπαΐδας	62

3.3 Η αποτύπωση της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1952 στην οικονομική ανάπτυξη	64
3.3.1 Η εξελικτική πορεία της αγροτικής οικονομίας	64
3.3.2 Εξέλιξη του αγροτικού εισοδήματος	66
Συμπερασματικές επισημάνσεις	70
Βιβλιογραφία	80
Κατάλογος Συνταγματικών κειμένων & νομοθεσίας	85
Ευρετήριο Θεμάτων	88

Κατάλογος Συντομογραφιών

ΑΕΠ	Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν
αρ. ή αρθρ.	άρθρο
ΑΣΟ	Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός
ΑΤΕ	Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος
βλ.	Βλέπε
δηλ.	Δηλαδή
εδ.	Εδάφιο
εικ.	εικόνα
εκ.	εκατομμύρια
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
επ.	επόμενα
ΕΤΕ	Εθνική Τράπεζα Ελλάδος
κ.α	και άλλα
κεφ.	κεφάλαιο
κλπ.	και λοιπά
κ.ο.κ	και ούτω καθεξής
μ.	μέτρα
Ν.	Νόμος
ό.π.	όπως παραπάνω
παρ.	παράγραφος
π.δ.	προεδρικό διάταγμα
περ.	περίπτωση
πιν.	πίνακας
π.χ.	παραδείγματος χάρη
σελ.	σελίδα
σημ.	σημείωση
Σ ή Συντ.	Σύνταγμα
στρ.	στρέμματα
Τμ.	Τμήμα
υποσ.	υποσημείωση
ΦΕΚ	Φύλλο Εφημερίδας Κυβερνήσεως
χ.σ.	χωρίς σελίδα

Περίληψη

Η κεντρική προβληματική της παρούσας εργασίας αφορά στην κατοχύρωση της ελευθερίας της ιδιοκτησίας και του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης στα Συντάγματα του 1864, 1911, 1927 και 1952 και στην επίδραση που είχαν στην ανάπτυξη της αγροτικής και κατ' επέκταση της εθνικής Οικονομίας, αλλά και στην πραγμάτωση της συνταγματικής αρχής του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου στο νεοελληνικό κράτος.

Αναφορικά με τη συστηματική ανάπτυξη της εργασίας, αυτή αποτελείται από τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται το ζήτημα της διανομής των εθνικών γαιών μέσα από το Σύνταγμα του 1864 και των ακόλουθων σχετικών νόμων και η επίδρασή του στην αγροτική και εθνική οικονομία μέσω της τόνωσης της εγχώριας παραγωγής σταφίδας που αποτέλεσε την εποχή εκείνη και το κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας. Στο δεύτερο κεφάλαιο ακολουθεί η ανάλυση της συνταγματικής κατοχύρωσης της ιδιοκτησίας και του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης στα Συντάγματα του 1911 και του 1927 και στους σχετικούς νόμους και η επίδραση της εφαρμογής του στην εθνική οικονομία, αλλά και στην αντιμετώπιση του Προσφυγικού ζητήματος. Τέλος, στο τρίτο κεφάλαιο με βάση το παράδειγμα του Κωπαϊδικού Ζητήματος, εξετάζεται η ρύθμιση της ιδιοκτησίας στο Σύνταγμα του 1952 και κυρίως η συμβολή του στην εμπέδωση της αρχής του κοινωνικού κράτους δικαίου στη μεταπολεμική (μετεμφυλιακή) Ελλάδα.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την ανάδειξη της συμβολής των συνταγματικών ρυθμίσεων της ελευθερίας της ιδιοκτησίας και του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης στην αγροτική οικονομία και στην πραγμάτωση της συνταγματικής αρχής του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου στο νεοελληνικό κράτος.

Λέξεις - Κλειδιά

Επαναστατικά Συντάγματα (1822-1825-1827), Εθνικές γαίες, Σύνταγμα του 1864, Σταφιδοπαραγωγή, Ελευθερία ιδιοκτησίας, Σύνταγμα του 1927, Αναγκαστική απαλλοτρίωση, Σύνταγμα του 1911, Προσφυγικό ζήτημα (1922), Σύνταγμα του 1927, Σύνταγμα του 1952, Κωπαϊδικό ζήτημα.

Abstract

The objective of the present thesis is to examine the safeguard of freedom of property and the institution of forced expropriation in the Constitutions of 1864, 1911, 1927 and 1952 and the impact they have had on the development of the rural and thus the national economy, but also on the realization of the constitutional principle of the rule of law in the modern Greek state.

Regarding the systematic development of work, this consists of three chapters. The first chapter analyzes the issue of the distribution of national lands through the Constitution of 1864 and the following laws and its impact on the rural and national economy by stimulating the domestic production of raisins, which at that time was the main export product of Greece. The second chapter is an analysis of the constitutional consolidation of property and the institution of forced expropriation in the Constitutions of 1911 and 1927 and the relevant laws and the impact of its application on the national economy, but also on the Refugee issue (1922). Finally, the third chapter based on the example of the Copaid Issue examines the regulation of property in the 1952 Constitution and, above all, its contribution to the establishment of the rule of social rule of law in post-war Greece.

The work concludes with the the highlighting of the contribution of constitutional provisions to freedom of property and the institution of forced expropriation in the rural economy and the realization of the constitutional principle of the Rule of Law in the modern Greek state.

Keywords

Revolutionary Constitutions (1822 – 1825 – 1827), National Lands, Constitution of 1864, Export of Raisins, Constitution of 1911, Freedom of Property, Constitution of 1927, Forced expropriation, Refugee Issue (1922), Constitution of 1952, Copaid Issue.

Εισαγωγή

Οι απαρχές της αγροτικής μεταρρύθμισης στο νεοελληνικό κράτος ανιχνεύονται στο πολιτικό έργο του Ιωάννη Καποδίστρια καθώς μία από τις σημαντικότερες εξαγγελίες του πολιτικού του προγράμματος για την συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους αποτέλεσε η διανομή των εθνικών γαιών προκειμένου οι Έλληνες πολίτες μέσα από την απόκτηση ιδιοκτησίας να απαγκιστρωθούν από την οικονομική και συνακόλουθα πολιτική κηδεμονία των μεγαλογαιοκτημόνων.

Ωστόσο, η υλοποίηση του σχεδίου του Ιωάννη Καποδίστρια άρχισε να υλοποιείται δειλά μισό αιώνα περίπου μετά την δολοφονία του και συγκεκριμένα κατά την διάρκεια της πρώτης αγροτικής μεταρρύθμισης το 1871, όταν έλαβε χώρα η πρώτη διανομή των εθνικών γαιών, η οποία συνέβαλλε σημαντικά στην ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας και ειδικότερα ενός τομέα της, της παραγωγής σταφίδας, η οποία για ένα διάστημα 30 ετών αποτελούσε και το κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας.

Η δεύτερη φάση της αγροτικής μεταρρύθμισης υπήρξε απόρροια σημαντικών κοινωνικών αγώνων, με σημαντικότερή την εξέγερση του Κιλελέρ, και δρομολογήθηκε με την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911 με το οποίο ο τότε Πρωθυπουργός Ελευθέριος Βενιζέλος και οι συνεργάτες του Γεώργιος Καφαντάρης και Αλέξανδρος Παπαναστασίου κατοχύρωσαν σε επίπεδο συνταγματικού θεσμού την αναγκαστική απαλλοτρίωση για δημόσια ωφέλεια. Με την νομοθετική ρύθμιση μάλιστα του εν λόγω συνταγματικού θεσμού πραγματοποιήθηκε η δεύτερη φάση της απαλλοτρίωσης μεγαλοιδιοκτησιών (τσιφλίκια) σε όλη την Ελλάδα και η διανομή τους στους μέχρι πρότινος κολίγους, μικροκαλλιεργητές αλλά και στους πρόσφυγες από την Μικρά Ασία, τον Πόντο, την Κωνσταντινούπολη.

Η αγροτική μεταρρύθμιση ολοκληρώνεται με το Σύνταγμα του 1952 και την ρύθμιση σε αυτό του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης μεγάλων ιδιοκτησιών γης σε όλη την ελληνική επικράτεια. Αφορμή για την εν λόγω αγροτική μεταρρύθμιση αποτέλεσε το Κωπαϊδικό ζήτημα, η ληστρική επί δεκαετίες εκμετάλλευση των εδαφών της Κωπαΐδας από την Εταιρία Λίμνη της Κωπαΐδας, η οποία συντηρούσε στο ανεξάρτητο ελληνικό κράτος ένα καθεστώς δουλοπαροικίας σε μία εύφορη έκταση σχεδόν 300.00 στρεμμάτων, την οποία νέμονταν κατά παράβαση των συνταγματικών αρχών της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε επίπεδο συνθηκών εργασίας και διαβίωσης, του

νόμιμου δικαστή αλλά και την αρχή της φορολογικής ισότητας καθώς απολάμβανε στην ουσία μια διαχρονική φορολογική ασυλία.

Η κατάργηση του συγκεκριμένου καθεστώτος δουλοπαροικίας με ομόφωνη απόφαση της Βουλής των Ελλήνων και η αναγκαστική απαλλοτρίωση των εδαφών της εταιρίας με σκοπό την διανομή τους στους βοιωτούς και λοκρούς αγρότες συνέβαλλε στην οικονομική ανάπτυξη μιας περιοχής νευραλγικής σημασίας για την αγροτική οικονομία της χώρας αλλά πρώτιστα συνέβαλε σημαντικά στην πραγμάτωση της συνταγματικής αρχής του Κοινωνικού Κράτους στην μεταπολεμική/μετεμφυλιακή Ελλάδα.

Δομή και Περιεχόμενο

Αντικείμενο της παρούσας εργασίας αποτελεί η κατοχύρωση της ελευθερίας της ιδιοκτησίας και του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης στα Συντάγματα του 1864, 1911, 1927 και 1952 και στην επίδραση που είχαν στην ανάπτυξη της αγροτικής και κατ' επέκταση της εθνικής Οικονομίας αλλά και στην πραγμάτωση της συνταγματικής αρχής του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου στο νεοελληνικό κράτος.

Η συστηματική ανάπτυξη της εργασίας αποτελείται από τρία κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο αναλύεται το ζήτημα της διανομής των εθνικών γαιών μέσα από το Σύνταγμα του 1864 και των ακόλουθων σχετικών νόμων και η επίδραση του στην αγροτική και εθνική οικονομία μέσα από την τόνωση της εγχώριας παραγωγής σταφίδας που αποτέλεσε την εποχή εκείνη και το κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο ακολουθεί η ανάλυση της συνταγματικής κατοχύρωσης της ιδιοκτησίας και του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης στα Συντάγματα του 1911 και 1927 και στους σχετικούς νόμους και η επίδραση της εφαρμογής του στην εθνική/γεωργική οικονομία αλλά και στην αντιμετώπιση του Προσφυγικού ζητήματος.

Τέλος στο τρίτο κεφάλαιο με βάση το παράδειγμα του Κωπαϊδικού Ζητήματος εξετάζεται η ρύθμιση της ιδιοκτησίας και του θεσμού της απαλλοτρίωσης στο Σύνταγμα του 1952 και κυρίως η συμβολή του στην εμπέδωση της αρχής του Κοινωνικού κράτους δικαίου στην μεταπολεμική/μετεμφυλιακή Ελλάδα.

Η εργασία ολοκληρώνεται με την παράθεση των συμπερασματικών επισημάνσεων σχετικά με την συμβολή των συνταγματικών ρυθμίσεων της ελευθερίας της ιδιοκτησίας και του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης στην αγροτική οικονομία και στην πραγμάτωση της συνταγματικής αρχής του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου στο νεοελληνικό κράτος.

Κεφάλαιο 1^ο : Η πρώτη περίοδος της συνταγματικής μεταρρύθμισης στην αγροτική οικονομία (1871)

Κατά το 19^ο αιώνα, με την ανεξαρτησία του Ελληνικού Κράτους σημειώνεται μία σημαντική πρόοδος στον πρωτογενή τομέα, με έμφαση στην αγροτική παραγωγή, ενώ στα μέσα του 19^{ου} αιώνα οι εξελίξεις σε όλη την ελληνική επικράτεια είναι ραγδαίες, επεκτείνοντας παράλληλα με την αγροτική ανάπτυξη και την ελληνική επιχειρηματική δραστηριότητα εκτός ελληνικών συνόρων.

Τα Επαναστατικά Συντάγματα και κυρίως το Σύνταγμα της Τροιζήνας (αρ. 17) κατά τη διάρκεια του Αγώνα της Ανεξαρτησίας προσπάθησαν να προσδώσουν ταχείες λύσεις στα ζητήματα και τις κοινωνικές πιέσεις που αναπτύχθηκαν σχετικά τις νομικές συνθήκες που θα εφαρμόζονταν στην Εθνική γη (*Σβώλος Αλ., 1998, σελ.76-77*). Η ανασύνταξη των εδαφών του ελληνικού κράτους μετά την Επανάσταση, έθεσε την ανάγκη για την εφαρμογή μεταρρυθμίσεων και νέων τρόπων αξιοποίησης των νέων εδαφών ώστε να είναι οικονομικά ανταποδοτικά.

Με την ανασύσταση του νέου Ελληνικού κράτους, η Ελλάδα νομικά, κοινωνικά και οικονομικά δεν ήταν έτοιμη να υποδεχτεί τη νέα πραγματικότητα και να αντιμετωπίσει τα νέα θέματα που δημιουργήθηκαν από την έλλειψη Συντάγματος, νομοθετημάτων, οικονομικής διαχείρισης και πολιτικής οργάνωσης των κοινωνικών ομάδων εκείνης της περιόδου (*Δημητρόπουλος, 2005,σελ.41*).

Υπό αυτή την έννοια και στον αγροτικό τομέα ήταν αναγκαία η νέα ρύθμιση ειδικότερα η διανομή των εθνικών γαιών, η οποία και επέφερε την πολυδιάσπασή του και δημιούργησε μία νέα κοινωνική πραγματικότητα, η οποία απαρτιζόταν από νέους ακτήμονες, μικροϊδιοκτήτες, και οικογενειακές μικρομεσαίες επιχειρήσεις (*Βεργόπουλος Κ., 1992,σελ.115*).

Τα χαρακτηριστικά της υπαίθρου εκείνη την περίοδο μεταβάλλονταν καθώς καταγράφονται σημαντικές πληθυσμιακές μετακινήσεις από τους μικρούς οικισμούς της επαρχίας προς τα νέα αστικά κέντρα, μειώνοντας την πληθυσμιακή πυκνότητά της πρώτης. Συνεπώς οι μεν πολίτες που αναζητούσαν την ιδιοκτησία αγροτικής γης ενδιαφέρονταν για συστηματοποίηση και εμπορευματοποίηση των καλλιεργειών, ενώ ένα άλλο μεγάλο ποσοστό των πολιτών ενδιαφέρονταν για την απόκτηση ιδιοκτησίας στα νέα αστικά κέντρα (*Αγιάνογλου Π., 1982,σελ.332*).

Ο νέος μετασχηματισμός της οικονομίας της Ελλάδας, επέτρεψε την ανάπτυξη της νέας βιομηχανίας και βιοτεχνίας μεταποίησης των αγροτικών προϊόντων, καθώς και τη δημιουργία νέων υπηρεσιών αποτελώντας τον τριτογενή τομέα. Συγκεκριμένα, εφαρμόστηκαν μία σειρά μεταρρυθμίσεων σε μία προσπάθεια αντιμετώπισης των ζητημάτων που αναπτύχθηκαν με τη σύσταση του νέου κράτους, το οποίο ολοκληρώθηκε σταδιακά (*Ανδρεάδης Α., 2010,σελ.36-45*).

Οι νέες νομοθετικές ρυθμίσεις κατάφεραν την αναδιανομή της γης, την προστασία των μεσαίων κοινωνικών στρωμάτων των αγροτών, και έθεσαν τις βάσεις για την αύξηση της παραγωγικής διαδικασίας, στοχεύοντας οι νέες Κυβερνήσεις στην μελλοντική εκβιομηχάνιση της Ελλάδος (*Πετμεζάς Σ. & Κωστής Κ., 2001,σελ.506*).

1.1 Το ζήτημα των εθνικών γαιών

Οι πρώτες δεκαετίες σύστασης του ελληνικού κράτους χαρακτηρίζονται από σημαντικές μεταρρυθμίσεις όπως η διανομή των εθνικών γαιών. Η επιλογή μίας τέτοιας αγροτικής πολιτικής το 1828, θεωρείται προοδευτική και επαναστατική σε σύγκριση με τις οικονομικές πολιτικές που εφαρμόζονταν την εποχή εκείνη στα λοιπά κράτη της Ευρώπης.

Ως Εθνικές γαίες χαρακτηρίστηκαν οι νέες εκτάσεις που περιήλθαν στον έλεγχο του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, και οι οποίες αποτελούσαν επί Οθωμανικής αυτοκρατορίας περιουσιακά στοιχεία των Οθωμανών, οι οποίοι είχαν επί αυτών είτε δικαίωμα εκμετάλλευσης είτε ιδιοκτησίας. Ο όρος 'εθνικός' χρησιμοποιήθηκε από τα πρώτα έτη της Επανάστασης για να δηλώσει ότι τα νέα εδάφη δεν είναι κρατικά, καθώς δεν είχε συσταθεί ακόμα το ελληνικό κράτος, αλλά ότι ανήκουν στους απογόνους των ιδιοκτητών πριν την Οθωμανική κατοχή. Η καταγραφή της συνολικής έκτασης των εθνικών γαιών δεν ήταν, βεβαίως, δυνατόν να εφαρμοστεί καθώς δεν υπήρχαν σχετικές καταγραφές, αλλά ο όρος διατηρήθηκε στο πέρασμα του χρόνου (*Καρολίδης, 2014,σελ.274*).

Οι ακίνητες ιδιοκτησίες αγροτεμαχίων ανήκαν κυρίως στο Οθωμανικό δημόσιο, σε μουσουλμανικά ιδρύματα και σε πολίτες Οθωμανούς, στους οποίους δίνονταν εκτάσεις ως αντάλλαγμα για τις υπηρεσίες τους. Επίσης, σημαντικές εκτάσεις και ακίνητα ήταν αφιερωμένα σε κοινωνικό σκοπό και δεν ανήκαν στον Σουλτάνο παρά στο

θεό, τα λεγόμενα Βακούφια¹. Κατά τη διάρκεια των επιτυχημένων αγώνων κατά των Οθωμανών, τα βακούφια καταπατήθηκαν από τους επαναστάτες στρατιώτες και πολέμαρχους, γεγονός που οδήγησε σε φαινόμενα αυθαίρετης ιδιοκτησίας. Για το λόγο αυτό και προς αποφυγή, επομένως, οποιασδήποτε μεταβίβασης γης, οι επαναστατικές αρχές απαγόρευαν αγοραπωλησίες κατά τη διάρκεια του αγώνα (Φραγκιάδης Α., 2007b, σελ. 67).

Με την επίτευξη της Ανεξαρτησίας, το ελληνικό κράτος έπρεπε εκ νέου να διανέμει τις γαίες στους πολίτες Έλληνες, και ταυτόχρονα οι εκάστοτε Κυβερνήσεις έπρεπε να ανακαλύψουν αποτελεσματικούς τρόπους αξιοποίησής τους, καθώς αποτελούσαν το βασικό περιουσιακό στοιχείο του νέου κράτους και η αξιοποίησή του θα έπρεπε να αποφέρει οικονομικές απολαβές με τις οποίες η νέα Κυβέρνηση θα επένδυε σε υποδομές διασφαλίζοντας τη βιωσιμότητά του νεοελληνικού κράτους. Οι υφιστάμενες τον καιρό εκείνο δυνατότητες αξιοποίησης των εθνικών γαιών αφορούσαν κυρίως στην σύσταση επί των γαιών δικαιωμάτων υποθήκης για τη σύναψη δανείων με τις ξένες δυνάμεις της Ευρώπης αλλά και στην εκποίησή τους για άμεσες χρηματικές απολαβές.

Βασική προϋπόθεση των προαναφερόμενων ενεργειών αποτελούσε η λεπτομερής καταγραφή των περιουσιακών στοιχείων των Οθωμανών που κατείχαν την γη αυτή προηγουμένως. Ωστόσο, η πολυπλοκότητα του Οθωμανικού ιδιοκτησιακού καθεστώτος καθιστούσε δύσκολο το εγχείρημα της απογραφής των γαιών με αποτέλεσμα ο αριθμός των στρεμμάτων που καταγράφηκε για πρώτη φορά, να φέρει μία σημαντική διαφορά του ενός εκατομμυρίου στρεμμάτων, δηλαδή περίπου 4 με 5 εκατομμύρια στρέμματα γη. Η έλλειψη κτηματολογίου, ένα βασικό εργαλείο για την καταγραφή της γης, επηρέασε καθοριστικά τον τρόπο διανομής των εθνικών γαιών.

Τα προαναφερόμενα δεδομένα ανατράπηκαν το 1843 όταν πραγματοποιήθηκε καταγραφή σχετικά με τις καλλιεργούμενες εκτάσεις. Σύμφωνα με τα νέα στατιστικά στοιχεία η Ελλάδα έφερε 8.700.000 στρμ. καλλιεργήσιμης γης, εκ των οποίων τα 5εκ.

¹ Ο θεσμός των Βακουφιών (Vakıf) είναι όρος που υπάρχει από τη ρωμαϊκή κατοχή. Η διοίκησή τους τελούνταν από τους δωρητές με τη σύσταση κάποιου διοικητικού το οποίο χειριζόταν τα έσοδα. Συνήθως οι εκτάσεις περιείχαν κάποιο κτίσμα για κοινό σκοπό (Μπαλτά Ε., 1989, σελ. 241).

χωροθετούνταν στην Πελοπόννησο, τα 3 εκ. στη Στερεά Ελλάδα και 700 χιλ. στρμ. στη νησιωτική Ελλάδα (Ανδρεάδης Α., 2010,σελ.96-97).

Από το 1833 μέχρι το 1870, διανεμήθηκαν τα 500.000 στρμ. από τα 4εκ. ενώ το αποτέλεσμα των νομοθετικών ρυθμίσεων από το 1870 μέχρι το 1911 ήταν πιο επικερδής επιτυγχάνοντας διανομή των 2.650.000 στρμ. (370.000 παραχωρητήρια) από τα 4 εκ., επιφέροντας τον πολυτεμαχισμό της ελληνικής γης (Πετμεζάς Α., 2009,σελ.83-89).

Πίνακας 1. Σύνολο στρεμμάτων γης και αριθμός διανεμηθέντων

στρεμμάτων γης από 1873-1911

ΕΤΗ	ΣΥΝΟΛΟ ΣΤΡΕΜΜΑΤΩΝ ΓΗΣ	ΔΙΑΝΕΜΗΜΕΝΑ ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ ΓΗΣ
1833 – 1870	4.000.000	500.000
1870 – 1911	4.000.000	2.650.000

Πηγή: Πετμεζάς Α.,2009,σελ.83

Πριν τη διανομή των εθνικών γαιών είχαν καταγραφεί αγροτεμάχια τα οποία ανήκαν πριν την Επανάσταση σε Έλληνες, οι οποίοι έφεραν το δικαίωμα της αγροτικής αξιοποίησής τους, αποδίδοντας ειδική φορολογία, τη λεγόμενη ‘δεκάτη, δηλαδή το 10% επί της παραγωγής στο Οθωμανικό κράτος και το 15% στον ιδιοκτήτη. Συνεπώς η Κυβέρνηση θα έπρεπε να θέσει ειδικά μέτρα αντιμετώπισης τέτοιων περιπτώσεων καθώς δεν ήταν δυνατόν να εξαγοραστεί η γη τους με υψηλό αντίτιμο, ενώ υπήρχαν πολλαπλά δικαιώματα επί Οθωμανικής Κυριαρχίας.

Επί προσθέτως, τέθηκε ζήτημα για τα αγροτεμάχια τα οποία εξαγοράστηκαν από τους Έλληνες, προσφέροντας στους Οθωμανούς ιδιοκτήτες πολύ χαμηλό αντίτιμο. Το γεγονός αυτό οδήγησε σε ποικίλα προβλήματα για το ελληνικό κράτος, καθώς χάθηκαν εισοδήματα από το κρατικό ταμείο και δημιουργήθηκαν νέα θέματα δίκαιης διανομής

προς τους λοιπούς Έλληνες πολίτες. Το φαινόμενο αυτό παρουσιάστηκε ιδιαίτερα έντονο στην Περιφέρεια της Στερεάς Ελλάδας, όπου τα νέα ζητήματα οξύνθηκαν από καταπατήσεις που σημειώθηκαν σε περιόδους ταραχών μέσα από την χρήση «αμφισβητούμενων πιστοποιητικών ιδιοκτησίας». Επίσης, η πρακτική της ‘χρησικτησίας’ ενίσχυσε τέτοια φαινόμενα, καθώς αποτελούσε έναν από τους πανάρχαιους τρόπους απόκτησης ιδιοκτησίας (Ρωμαϊκό δίκαιο) κατόπιν ενός συγκεκριμένου χρονικού διαστήματος συνεχούς εκμετάλλευσης μίας εγκαταλελειμμένης από τον ιδιοκτήτη έκτασης (Τσουκαλάς Κ., 1992,σελ.653).

Επιπροσθέτως, οι χωρικές και κοινωνικές μεταβολές με την πάροδο των ετών δημιούργησαν την τάση πληθυσμιακών μεταβολών στην επαρχία, καθώς πολλοί κάτοικοι ορεινών οικισμών μετακινήθηκαν προς τις αγροτικές περιοχές, εγκαταστάθηκαν στις εθνικές γαίες, με αποτέλεσμά εγκαταλελειμμένες εκτάσεις να αξιοποιηθούν ως καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Επίσης, κατά την περίοδο εκείνη αναπτύσσονται νέα αστικά κέντρα, μέσω μετακινήσεων από τους οικισμούς σε μεγαλύτερες οικιστικές ενότητες οι οποίες εξελίχθηκαν σε ισχυρά διοικητικά κέντρα, όπως η Αθήνα. Οι νέοι αστοί θέλησαν να αποκτήσουν ιδιοκτησία στην πόλη απαξιώνοντας τη γη στην επαρχία. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην άμβλυνση των κοινωνικών αντιθέσεων και αντιπαραθέσεων, δημιουργώντας νέες δυναμικές και συνεπώς μεταγενέστερα, νέες οικονομικές συνθήκες.

Όλα τα προαναφερόμενα φαινόμενα και ζητήματα, δημιούργησαν ένα νέο χωρικό ιδιοκτησιακό καθεστώς το οποίο χαρακτηρίζονταν από πολυδιάσπαση, αποτελούμενο από μικρής και μεσαίας χερσαίας έκτασης ιδιοκτησίες, αντίθετο από το Οθωμανικό μοτίβο ιδιοκτησίας το οποίο χαρακτηρίζονταν από εκτεταμένες ιδιοκτησίες γης οι οποίες ανήκαν στους ολίγους.

Για την άμβλυνσή αυτού του φαινομένου πραγματοποιήθηκαν μία σειρά από νομοθετικές ρυθμίσεις προς επίλυση των ζητημάτων που δημιουργήθηκαν για τη διανομή των εθνικών γαιών. Η βασική νομοθετική μεταρρύθμιση εφαρμόστηκε το 1870 με 1871 με βασικό στόχο την προσφορά των γαιών προς τους κατοίκους των οικισμών προς βελτίωση των συνθηκών τους διαβίωσης. Ο απώτερος σκοπός της ήταν η διασφάλιση πηγών εσόδων μέσω των φορολογιών γεγονός που δεν μπόρεσε να επιτευχθεί καθώς οι δύο αυτοί στόχοι ήταν αντιδιαμετρικά αντίθετοι. Θα πρέπει να αναφερθεί ότι μέχρι το 1871 το καθεστώς ήταν φεουδαρχικό, καταπνίγοντας οποιαδήποτε δυνατότητα παραγωγικής ανάπτυξης (Αγιάνογλου Π., 1982,σελ.318).

Με τη νέα αναδιανομή της γης το 25% των εσόδων του κράτους από την ακαθάριστη αγροτική παραγωγή, σταματούσε να αποδίδεται στο κράτος. Παρ'όλα αυτά παρουσιάστηκε μία ιδιαίτερη άνθιση στο εμπόριο λόγω αύξησης της αγροτικής παραγωγής και της διακίνησής τους προς το εξωτερικό. Αυξήθηκαν τα έσοδα από τους δασμούς και την ανάπτυξη των υπηρεσιών λόγω του εμπορίου, και τα έσοδα των τραπεζών. Ταυτόχρονα τα εγχώρια προϊόντα διατέθηκαν σε νέες αγορές και μειώθηκε η αγοραστική τους αξία καθιστώντας τα προϊόντα προσιτά προς όλους (Πετμεζάς Σ., 2009,σελ.115).

Οι ρυθμίσεις αναφέρονταν στην προσφορά ανά ιδιοκτήτη ογδόντα στρεμμάτων ξηρικών γαιών και σαράντα στρεμμάτων αρδευόμενων εκτάσεων. Από τις παρεχόμενες εκτάσεις οι μικρότερης κλίμακας εδαφικές εκτάσεις, θα καλλιεργούνταν με ελαιόδεντρα και αμπέλια, ενώ οι μεγαλύτερες ιδιοκτησίες, με δημητριακά. Η επιλογή δενδροκαλλιεργειών ή φυτειοκαλλιεργειών, επέφερε έλλειψη στην παραγωγή των δημητριακών, σιτάρι, καλαμπόκι κλπ. Παρ'όλα αυτά, οι νέοι αγρότες στράφηκαν προς τις εξαγωγές των εγχώριων προϊόντων επιφέροντας σημαντικές αυξήσεις των εσόδων του κράτους από τους τελωνειακούς δασμούς.

Περαιτέρω, οι νομοθετικές ρυθμίσεις αφορούσαν επίσης την εκποίηση της εθνικής περιουσίας, χωρίς επιτυχία. Η εκποίηση της ελληνικής γης δεν επέφερε τα επιθυμητά αποτελέσματα καθώς μόνο το μισό αντίτιμο αποδόθηκε στο Ελληνικό κράτος από τους αγοραστές των εθνικών γαιών (Πετμεζάς Σ., 2009,σελ.117). Σύμφωνα με τις νομοθετικές ρυθμίσεις τέθηκε ο όρος 'έγγεια πρόσδοδος'², στοχεύοντας στην είσπραξη κατάλληλων ποσών που αναλογούσαν στο 15% της παραγωγής, με σκοπό τη διαχείριση των γαιών. Λόγω όμως της τάσης των αγροτών να θεωρήσουν τη γη ιδιοκτησία τους, σε συνδυασμό με φαινόμενα καταπάτησης των εκτάσεων του δημοσίου, επέφεραν νέες συνθήκες στο ιδιοκτησιακό καθεστώς, παγιώνοντας μία τάξη γαιοκτημόνων οι οποίοι μετετράπησαν με την πάροδο των ετών σε εκμισθωτές.

Η αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 αφορούσε στη διανομή των Εθνικών Γαιών σε μικροκαλλιεργητές, ακολουθώντας τη γενική αρχή της εθνικοποίησης της γης,

² Ο όρος αναφέρεται στα εισοδήματα από τη γη και άλλες κτίσεις, χωρίς την προσφορά εργασίας, αλλά συνδέθηκε και με τα ενοίκια που αποδίδονταν για την εκμετάλλευση των αγροτεμαχίων (Βεργόπουλος Κ., 1992, σελ. 14).

στοχεύοντας στον περιορισμό εμφάνισης μεγαλογαιοκτημόνων και ενισχύοντας κατά αυτό τον τρόπο τις μικρομεσαίες κοινωνικές τάξεις προσφέροντας το λεγόμενο οικογενειακό κλήρο. Η ενίσχυση των μικροαγροτών μέσα από τη θέσπιση νομοθετικών πλαισίων προάσπισης των συμφερόντων τους και την ένταξη της αγροτικής γης ως πυλώνα ανάπτυξης του νέου ελληνικού κράτους αποτελούσε την εποχή εκείνη πανευρωπαϊκό φαινόμενο (Βεργόπουλος Κ., 1992, σελ.194).

Ωστόσο, η νομοθετική ρύθμιση του 1871 δεν πρόσφερε την απαραίτητη βοήθεια στους κατοίκους των οικισμών καθώς οι τιμές διάθεσης των προϊόντων τους προκαταβάλλονταν με αντίτιμο μικρότερο από αυτό που ήταν απαιτητό για να έχει ο αγρότης κέρδος, γεγονός που δε τον διασφάλιζε σε περιπτώσεις καταστροφών της σοδιάς (Βεργόπουλος, 1992). Παρά ταύτα οδήγησε στην εκβιομηχάνιση της Ελληνικής επικράτειας, η οποία στηρίχτηκε στη μεταποίηση της γεωργικής πρώτης ύλης ή της δημιουργίας αγορών προς στήριξή της (βιομηχανίες λιπασμάτων, γεωργικών μηχανημάτων κ.α) (Καλαφάτης Θ., 2003, σελ.72).

Το 1895 ο Δεληγιάννης θέλησε να σχεδιάσει την απαλλοτρίωση των μεγάλων τσιφλικιών μέσω συγκεκριμένων νομοθεσιών που έθεσε στη Βουλή το 1896. Τα σχετικά νομοσχέδια αναφέρονταν στην απαλλοτρίωση των τσιφλικιών της Θεσσαλίας (το 1/8 των εκτάσεων) και τη δημιουργία ενός ειδικού ταμείου γεωργίας, προς στήριξη των αγροτικών αναγκών. Τα συγκεκριμένα νομοσχέδια απορρίφθηκαν καθώς εναντιώνονταν στα συμφέροντα των τσιφλικιάδων της Θεσσαλίας, οι οποίοι είχαν θερμούς υποστηρικτές στην πολιτική σκηνή της Ελλάδος. Η δεύτερη προσπάθεια που πραγματοποιήθηκε ήταν το 1903, χωρίς επιτυχία, καθώς οι εκπρόσωποι βουλευτές της επαρχίας είχαν σχετικά συμφέροντα.

Από το 1908, με την απελευθέρωση της Μακεδονίας από τον Οθωμανικό ζυγό, προσαρτήθηκαν στο Ελληνικό Κράτος νέες εκτάσεις. Η Κυβέρνηση της Θεσσαλονίκης, ως νεοσύστατη, υιοθέτησε ένα νέο πρόγραμμα απαλλοτρίωσης των τσιφλικιών, το οποίο βασιζόταν στο προαναφερόμενο κοινωνικό πρότυπο του οικογενειακού κλήρου, συμβάλλοντας ταυτόχρονα στη σταθεροποίηση της πολιτικής κατάστασης στη Βόρεια Ελλάδα (Πετμεζάς Σ., 2009, σελ.127).

1.2 Η προσπάθεια νομικής ρύθμισης από τα επαναστατικά συντάγματα

Η Επανάσταση του 1821 ταυτίστηκε με την απελευθέρωση των εθνικών εδαφών, ενώ χαρακτηρίστηκε ως η περίοδος των μεταβολών και των μεταρρυθμίσεων οι οποίες ξεκίνησαν να τελούνται κατά τη διάρκεια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Τα συστήματα αξιοποίησης της γης και εκμετάλλευσής της και το δίκαιο που εφαρμόζονταν στην οθωμανική αυτοκρατορία ήταν συνδεδεμένα με τις θρησκευτικές και τις πολιτικές αρχές. Το απολυταρχικό καθεστώς του Σουλτάνου, συσπειρώνοντας την απόλυτη εξουσία της ιδιοκτησίας και την προσφορά εδαφών στους πλούχοντες είχε δημιουργήσει κοινωνικά ζητήματα και οικονομικές αντιξοότητες πριν την Επανάσταση (*Αγιάνογλου Π., 1982, σελ.346*).

Με την απελευθέρωση από τον Οθωμανικό ζυγό, τα θέματα αυτά αμβλύθηκαν και ήταν στη διακριτική ευχέρεια των πολεμιστών – αγροτών πως θα εκμεταλλεύονταν την νέα τάξη των πραγμάτων και της Επαναστατικής Αρχής, πως θα διαχειρίζονταν τα νέα ζητήματα. Συγκεκριμένα, έπρεπε να τεθούν τα όρια και οι ελευθερίες του νέου Έλληνα μέσα από ένα Σύνταγμα (Νομική Διάταξις όπως ονομαζόταν καθώς είχε νομική ισχύς), το οποίο θα ενοποιούσε τα νέα κοινωνικά στρώματα και θα ικανοποιούσε τα αιτήματα των απελευθερωτών (*Καϊδατζής Α., 2015, σελ.79*). Τα επαναστατικά συντάγματα ψηφίστηκαν κατά την Ελληνική Επανάσταση, με σκοπό να οριοθετήσουν τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των νέων ελεύθερων πολιτών αλλά και τη διευθέτηση διαχείρισης των νέων εδαφών. Το πρώτο Σύνταγμα ψηφίστηκε το 1822, στην Α Εθνοσυνέλευση, ‘Το Σύνταγμα Της Επιδάουρου’ το οποίο αναθεωρήθηκε το 1823 στη Β Εθνοσυνέλευση με το ‘Σύνταγμα του Άστρους’. Το τρίτο Επαναστατικό Σύνταγμα ψηφίστηκε το 1828 στην Τροιζήνα. Τα Ελληνικά Συντάγματα ήταν διαμορφωμένα σύμφωνα με τις αρχές της Δημοκρατίας, όπως αυτές είχαν καταγραφεί στα συντάγματά της αμερικανικής και γαλλικής επανάστασης και στόχευαν στην εξάλειψη της αυθαιρεσίας στη μοναρχία και στους ολίγους (*Κόντος Α., 2009, σελ.99-114*).

Γενικότερα τα εν λόγω Συντάγματα χαρακτηρίζονταν ως προοδευτικά, δημοκρατικά, εμπνέονταν από τις αρχές της δημοκρατίας της Αρχαίας Ελλάδος, ενώ ταυτόχρονα συνδύαζαν στοιχεία από τα Συντάγματα της αμερικανικής και γαλλικής επανάστασης. Όσον αφορά στον τρόπο διευθέτησης των ζητημάτων σχετικά με τις Εθνικές γαίες, αυτή στηρίχτηκε στα επαναστατικά συντάγματα στην αρχή της ατομικής ελευθερίας η οποία είχε συνδεθεί με την ατομική ιδιοκτησία στο άρθρο 17 του Συντάγματος της Τροιζήνας, μέσα από το πρίσμα του φιλελευθερισμού (*Αλιβιζάτος Ν.,*

1981,σελ.184). Μάλιστα η ελευθερία των Ελλήνων πολιτών συνδυάστηκε με το δικαίωμα στη γη και πολλοί χωρικοί οι οποίοι είχαν στρατολογηθεί θεώρησαν ως χρέος τους να μάχονται για την ανάκτηση των εθνικών γαιών.

Ο απώτερος σκοπός της Επαναστατικής Αρχής, μέσω της εφαρμογής των Επαναστατικών Συνταγμάτων ήταν ανάληψη της πολιτικής και της οικονομικής εξουσίας, θέτοντας σχέδια νόμου που αφορούσαν στην αξιοποίηση της Εθνικής γης. Αναλαμβάνοντας τους δύο αυτούς ρόλους, αναδεικνύονταν η τάση για τη δημιουργία ενός ισχυρού κρατικού μηχανισμού που θα αποτελούσε τον ένα και μοναδικό ιδιοκτήτη και διαχειριστή της εθνικής γής (Καϊδατζής Α., 2015,σελ.123).

Ωστόσο, οι ασάφειες του νομικού και οικονομικού ιδιοκτησιακού καθεστώτος που ίσχυαν, έπρεπε να διευκρινιστούν μέσα από τα σχέδια νόμου στις Εθνοσυνελεύσεις και να τεθούν οι κατευθύνσεις για τη συνταγματική προστασία των εθνικών κτημάτων μέσα από τις αρχές των Επαναστατικών Συνταγμάτων. Τα δύο πρώτα Επαναστατικά Συντάγματα χαρακτηρίζονται από πολυαρχικότητα, σε αντίθεση με το τρίτο της Τροιζήνας το οποίο είναι μονοπρόσωπο σε επίπεδο κυβέρνησης. Το γεγονός αυτό έθεσε εξαρχής τις αξίες βάση των οποίων θα αποφασίζονταν η διαχείριση των Εθνικών Εδαφών (Καϊδατζής Α., 2015,σελ.123).

Ειδικότερα, στο πρώτο Σύνταγμα (Επίδαυρος 1822) καθορίζονται οι τρεις αρχές εξουσίας, το Εκτελεστικό, το Βουλευτικό και το Δικαστικό. Το τρίπτυχο αυτό αποτέλεσε τη βάση για τη λήψη αποφάσεων σχετικά με την αναδιάρθρωση της γης και την εφαρμογή νομοθετικών ρυθμίσεων. Στο δεύτερο Σύνταγμα της Ελλάδος (Αστρος 1823) εισάγεται η έννοια της ισότητας, καταργώντας ρητά τη δουλεία, υποδηλώνοντας την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς, γεγονός που αποτελεί πρωτοπορία για την ανθρώπινη ιστορία καθώς στην Αμερική η δουλεία καταργήθηκε το 1860, ενώ στην Ευρώπη από τους Άγγλους το 1832 (Κόντος Α., 2009, σελ.124).

Η εν λόγω ελευθερία συνδυάστηκε από τους αγωνιστές με το δικαίωμα στην ιδιοκτησία. Ως εκ τούτου, στο Σύνταγμα της Επιδάυρου καθιερώνονται οι δικαιοδοσίες της Εκτελεστικής Αρχής, η οποία έχει την εξουσία να προχωρήσει στην εκποίηση των εθνικών εδαφών. Για την λήψη όμως της απόφασης ήταν αναγκαία η συγκατάθεση από το Βουλευτικό σώμα και η ψήφιση σχετικής νομοθεσίας. Υπό αυτές τις συνθήκες η τελική άποψη που επικράτησε στο ζήτημα των εθνικών γαιών ήταν η εκποίησή τους σε ειδικές περιπτώσεις.

Το 1823 κατά τη διάρκεια της Β Εθνοσυνέλευσης, τέθηκε υπό ψηφοφορία το ‘Σύνταγμα του Άστρους’, στο οποίο προτάθηκε σχέδιο νόμου εκποίησης της ελληνικής γης σε ευρεία κλίμακα, και αφορούσε όλες τις περιοχές της Ελλάδος μέσα από ένα συστηματικό τρόπο, δηλαδή μέσω διαγωνισμών. Το νέο Σύνταγμα έθεσε το Βουλευτικό σώμα ως κυρίαρχη θεσμική αρχή για την εφαρμογή του νέου σχεδίου. Το ψήφισμα δεν έγινε δεκτό καθώς σημειώθηκαν σημαντικές αντιδράσεις από τους οπλαρχηγούς (όπως ο Κολοκοτρώνης) και τους αγρότες, οι οποίοι δεν δέχονταν την κατάληξη της εθνικής γης στους ολίγους δηλαδή στους φεουδάρχες (Φίνλεϋ Γ., 2008,σελ.537). Όπως ανέφερε χαρακτηριστικά ο Κολοκοτρώνης « εψήφισαν να εκποιήσουν την γην, με σκοπόν να βγάλουν ό,τι είχαν εξοδεύσει όσα ήθελαν, και να αποζημιωθούν εις γην και να αφήσουν τον λαόν γυμνόν και απ’ αυτήν την ελπίδα της γης. Τότες ο λαός εγύρισε με την γνώμην την εδικήν μου· αυτοί σαν είδαν την κακήν εντόπωσιν όπου έκαμεν η εκποιήσις, εβίασθησαν να το σβύσουν αυτό το άρθρον...»

Επομένως, οποιαδήποτε σχετική απόφαση θα ήταν αντίθετη στο αρχικό κίνητρο δημιουργίας του Συντάγματος, την απόφαση του Έθνους σχετικά με την αξιοποίηση των εδαφών του. Σε μια προσπάθεια επίλυσης του ζητήματος προτάθηκε το Ψήφισμα ΛΒ΄ σύμφωνα με το οποίο εκποιούνταν η γη η οποία έφερε κτίσματα, καταστήματα, ή εργαστήρια, τα επονομαζόμενα ως ‘φθαρτά’. Στο πλαίσιο διερεύνησης της συνταγματικότητας της απόφασης του προαναφερόμενου ψηφίσματος, ο νόμος ΝΓ΄ επιφέρει το ζήτημα της εκποίησης των καλλιεργήσιμων εκτάσεων, όπως στην περίπτωση του Μεσολογγίου ως θέσφατο μέτρο λόγω αναγκαιότητας και με ειδικούς όρους.

Το 1828, η Γ Εθνοσυνέλευση, θέλησε να καταργήσει αναδρομικά των παραπάνω νόμο διεξάγοντας έλεγχο σχετικά με τη συνταγματικότητα του (Τσούκα, 2015,σελ.112). Ως αποτέλεσμα το Σύνταγμα που ψηφίστηκε στην Τροιζήνα ως ‘Πολιτικό Σύνταγμα’ έθεσε για πρώτη φορά την αναλογική διανομή της φορολογίας καθιερώνοντας τη λαϊκή κυριαρχία και θεσπίζοντας την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων. Σε θέματα ιδιοκτησία γης, το Σύνταγμα της Τροιζήνας όρισε την ανάγκη αποζημίωσης από το δημόσιο σε περιπτώσεις απαλλοτριώσεων ιδιωτικής γης, γεγονός που ενίσχυσε την προστασία της νεοαποκτηθείσας γης μέσα από το σύστημα της διανομής των εθνικών γαιών (Πετμεζάς Σ. & Κωστής Κ., 2001, σελ.581).

Σημαντικό χαρακτηριστικό του τελευταίου Συντάγματος, το οποίο τόνιζε τη σημασία κτήσης γης, είναι ότι καθιερώθηκε το δικαίωμα της ψηφοφορίας ανεξαρτήτως

εισοδήματος, χαρακτηριστικό το οποίο θεωρείται επαναστατικό καθώς εκείνη την περίοδο στην Ευρώπη δικαίωμα ψήφου είχαν μόνο οι γαιοκτήμονες (περίπου το 10% των ανδρών στη Γαλλία για παράδειγμα σε αντίθεση με την Ελλάδα που αντιστοιχούσε στο 90%). Συνεπώς, η απόκτηση ιδιοκτησίας αποτελούσε σοβαρό πολιτικό θέμα, καθώς η διαχείρισή του θα επηρέαζε καθοριστικά την πολιτική σκηνή και την κοινωνική ζωή της Ελλάδος.

Δυστυχώς όλα τα προαναφερόμενα Συντάγματα δε μπόρεσαν να εφαρμοστούν για εύλογο χρονικό διάστημα, καθώς ήταν υπερβολικά φιλελεύθερα για την εποχή τους, σε συνδυασμό με τις πολιτικές διενέξεις της εποχής, που είχαν δημιουργήσει φαινόμενα αστάθειας στην πολιτική σκηνή της Ελλάδος. Τα Επαναστατικά Συντάγματα δε μπόρεσαν να λύσουν το ζήτημα των γαιών και να προσφέρουν αποτελεσματικές λύσεις, καθώς η εφαρμογή τους ματαιώνονταν συνεχώς, ενώ οι πολιτικές αψιμαχίες επέφεραν την ακύρωσή τους και τη συνεχή απαξίωσή τους (Σβώλος Αλ., 1998, σελ.145-151)..

2.1 Η Συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος ιδιοκτησίας στα Συντάγματα των 1844 και 1864

Το θεμελιώδες δικαίωμα της ιδιοκτησίας έχει τις ρίζες του στο προσωρινό πολίτευμα της Ελλάδος το οποίο ψηφίστηκε το 1822, όπως προαναφέρθηκε στα προηγούμενα κεφάλαια. Σύμφωνα με αυτό η ιδιοκτησία γίνεται ασφαλής και προστατεύεται από τη νομοθεσία και κάθε ιδιοκτησία ανθρώπου που βρίσκεται στην Ελληνική επικράτεια ή Έλληνα σύμφωνα με το άρθρο στ' τελεί υπό την προστασία των νόμων (Σβώλος Αλ., 1998, σελ.191-198).

Στη συνέχεια με το πολιτικό Επαναστατικό Σύνταγμα της Τροιζήνας το 1827, για πρώτη φορά επιτρέπεται η απαλλοτρίωση γης με υποχρεωτική αποζημίωση του ιδιοκτήτη της γης. Έμμεσα λοιπόν αναγνωρίζεται το δικαίωμα της ιδιοκτησίας με την ταυτόχρονη προστασία της. Με αυτή λοιπόν τη διάταξη δημιουργείται ο πυρήνας των ρυθμίσεων σε ότι αφορά στο θεσμικό πλαίσιο κατοχύρωσης του δικαιώματος της ιδιοκτησίας. Στη συνέχεια η ψήφιση των δυο Συνταγμάτων που ακολούθησαν, το 1844 και 1864 προέβησαν στη θετική αναγνώριση του δικαιώματος της ιδιοκτησίας αναπτύσσοντας όρους και λεπτομέρειες για να προστατεύεται η ιδιωτική ιδιοκτησία και να περιορίζεται η δημόσια εξουσία (Σβώλος Αλ., 1998, σελ.241).

Το Νοέμβριο του 1843 συνέρχεται η Εθνική Συνέλευση στην Αθήνα, υπό τον Όθωνα ο οποίος κήρυξε την έναρξη των εργασιών της. Όπως χαρακτηριστικά ανέφερε στη εισαγωγική ομιλία του το Σύνταγμα θα έπρεπε να αποτελεί μια κοινή συμφωνία διανομής και διαρκείας: *«Σχεδιάζοντες το Σύνταγμα της κοινής ημών πατρίδος, έλεγεν ο Όθων, ας μη φειδωλευθώμεν περί τας προς αλλήλους παραχωρήσεις... Ας συνομολογήσωμεν προς αλλήλους συνθήκην, της οποίας η σκοπιμότης να φέρη τα εχέγγρα της διανομής αυτής και διαρκείας»* Η Συνέλευση έλαβε υπόψη το λόγο του Όθωνα, έχοντας αντιληφθεί ότι το Σύνταγμα πρόκειται να είναι μια συνθήκη μεταξύ βασιλέως και Ελλήνων καθορίζοντας τα προνόμια και τα δικαιώματα του ενός και του άλλου, αντίστοιχα. Σημαντικό επίσης ήταν το γεγονός ότι τονίστηκε πώς το κείμενο που συντάσσεται προέρχεται ως ηθικό δικαίωμα και δε χορηγείται από τον ηγεμόνα και δεν υπάρχει δικαίωμα ανάκλησης: *«το συνταχθησόμενον πολίτευμα εκπηγάξει από κεκτημένον ηθικόν δικαίωμα και δεν είναι εξ' εκείνων, τα οποία χορηγούσιν οι ηγεμόνες των λαών και έχουν δικαίωμα επομένως να ανακαλέσωσι»* (Σβώλος Αλ., 1998,σελ.235-236). Το πολίτευμα από Μοναρχία μετατρέπεται σε Συνταγματική Μοναρχία. Το νέο Σύνταγμα που συντάχθηκε είχε υιοθετήσει τα περισσότερα στοιχεία από το Σύνταγμα το Γαλλικό του 1830 και κάποια από το Σύνταγμα του Βελγίου του 1831. Πέρα από τα βασικά δικαιώματα που κατοχυρώνονταν από το Σύνταγμα, όπως ισότητα απέναντι στο νόμο, απαγόρευση δουλείας, δωρεάν εκπαίδευση και γενικότερα ατομική ελευθερία προστατεύονταν και οι ιδιοκτησίες των πολιτών από την αυθαιρεσία της Κρατικής εξουσίας. Η αγροτική εργατική τάξη που μέχρι τότε δεν αποτελούσε αντικείμενο προστασίας, αποκτά κοινωνικά δικαιώματα και με βάση τα Άρθρα 12, 16 και 105 του Συντάγματος του 1844 όχι μόνο αποκτά δικαιώματα ανάμεσα στα οποία και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας της (Κόκκινος Γ., 1997,σελ.73-108).

Το Σύνταγμα του 1864 κατοχυρώθηκε μετά την εξέγερση που έλαβε χώρα τη νύχτα της 10^{ης} Οκτωβρίου του 1862 η οποία είχε ως στόχο την έξωση του Όθωνα. Η εξέγερση και η σύνταξη του νέου Συνταγμένου συμβολίζει το πέρασμα από τη συνταγματική μοναρχία στη βασιλευόμενη δημοκρατία. Πριν από την καθιέρωση του νέου Συντάγματος ορίζεται Βασιλιάς ο Γεώργιος ο νέος (από την Δανία), οποίος με διάγγελμά του στις 6 Οκτωβρίου του 1864 επισπεύδει την ψήφιση του νέου Συντάγματος.

Το νέο Σύνταγμα του 1864 είχε ως πρότυπά του το Σύνταγμα του Βελγίου (1831) και της Δανίας (1849) και όριζε ως νέο πολίτευμα η βασιλευομένη δημοκρατία, περνώντας από τη μοναρχική στη δημοκρατική αρχή. Εκτός από τη διάκριση των εξουσιών κατοχύρωνε και την λαϊκή κυριαρχία αλλά και το δικαίωμα της ιδιοκτησίας ενώ οι ιδιοκτήτες αποκτούσαν και δικαίωμα ψήφου (Κόκκινος Γ., 1997,σελ.130).

Πιο συγκεκριμένα, το Άρθρο 17 του Συντάγματος του 1864 προέβλεπε την απαλλοτρίωση μιας ιδιοκτησίας, όπως είχε προβλεφθεί από το Σύνταγμα του 1827 και 1844, προσθέτοντας και τον όρο ότι το ποσό της απαλλοτρίωσης θα έπρεπε να ορίζεται μέσω της δικαστικής οδού. Κατά αυτόν τον τρόπο προστάτευε σε μεγαλύτερο βαθμό τον ιδιοκτήτη (Φραγκιάδης Α., 2007α,σελ.25-26).

Είναι λοιπόν χαρακτηριστικό ότι με την παραπάνω συνταγματική διάταξη περί απαλλοτρίωσης αμβλύνεται ο χαρακτήρας του δικαιώματος της ιδιοκτησίας, αλλά χωρίς να επιτρέπεται η καταχρηστική χρήση του θεσμού της απαλλοτρίωσης. Επίσης οι αγρότες και ο κάθε ιδιοκτήτης γης αναγνωρίζονται ως πολίτες και αποκτούν κοινωνικά δικαιώματα. Ταυτόχρονα, η αναγνώριση της ατομικής ιδιοκτησίας διευκόλυνε την παραγωγή στον αγροτικό τομέα καθώς μέχρι πριν την αναγνώριση των δικαιωμάτων ιδιοκτησίας οι αγρότες δεν είχαν το δικαίωμα δανείου ούτε παρέμβασης στο τρόπο καλλιέργειας των κτημάτων στα οποία εργάζονταν (Φραγκιάδης Α., 2007α,σελ.25-26).

2.2 Η νομοθετική πρωτοβουλία για τη διανομή των εθνικών γαιών το 1871

Το 1871 πραγματοποιείται η πρώτη συστηματική διανομή της εθνικοποιημένης γης. Επί κυβέρνησης Κουμουνδούρου, με Υπουργό Γεωργίας τον Β. Σωτηρόπουλο, το Μάρτιο του 1871, ψηφίζεται ο μεταρρυθμιστικός νόμος επιφέροντας την απαιτητή αγροτική μεταρρύθμιση κατά την οποία αποκαθίστανται όλοι οι χωρικοί καθώς γίνονται ιδιοκτήτες γης την οποία μπορούν πλέον να καλλιεργούν (Μάντης, 1992,σελ.310-311). Όπως ήταν αναμενόμενο οι περισσότεροι ιδιοκτήτες μικρών γαιών στράφηκαν στις καλλιέργειες των οποίων τα προϊόντα μπορούσαν να εξάγουν με στόχο να μεγιστοποιήσουν το κέρδος τους. Κατά συνέπεια, μέσα σε ένα εύλογο διάστημα τριών χρόνων το 40% των καλλιεργούμενων εκτάσεων είχε καλυφτεί κυρίως από καλλιέργειες καπνού, βαμβακιού και σταφίδας.

Η διανομή των εθνικών γαιών θεωρήθηκε ως μια πιο ρεαλιστική γεωργική πολιτική από την προηγούμενη της εθνικοποίησης των ιδιοκτησιών γης. Κατά αυτόν τον

τρόπο πραγματοποιήθηκε η διανομή της γης σε μικρούς οικογενειακούς κλήρους με σκοπό να εμποδίσει όσο το δυνατόν την κατοχή μεγάλων γαιών σε μικρό αριθμό ιδιοκτητών (Βεργόπουλος Κ., 1992,σελ.287). Την ίδια περίοδο ταυτόχρονα με την εθνικοποίηση των μερών γης, παρατηρείται και μια μικρή ανάπτυξη των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων με αποτέλεσμα σταδιακά να πραγματοποιείται η εθνικοποίηση της αγροτικής οικονομίας σε ένα ευρύτερο τομέα, πιο συνολικά. Με βάση την ακολουθούμενη πολιτική του Ελληνικού Κράτους εκείνη την περίοδο αναδύεται η μικροαγροτική γεωργία ενώ αξίζει να σημειωθεί ότι ανάλογη πολιτική ακολούθησαν και τα Ευρωπαϊκά Κράτη στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Βεργόπουλος Κ., 1992, σελ.295).

Χαρακτηριστικό είναι ότι η εθνικοποίηση της γης το 1828 και η διανομή της το 1871 υποδήλωνε τη δυσπιστία του Ελληνικού Κράτους ως προς την μεγάλη γαιοκτησία, η οποία απέφευγε συστηματικά την καταβολή φόρων και υποχρέωνε τους αγρότες σε εργασία υπό συνθήκες κολίγων(Βεργόπουλος Κ., 1992,σελ.319).

2.3 Αιτίες διανομής Εθνικών γαιών

Η διανομή των εθνικών γαιών δεν υλοποιούνταν για μια χρονική περίοδο σαράντα χρόνων για ποικίλους λόγους (Ζουμπουλάκης Μ., 2019, σελ. 16; Σακελλαρόπουλος Θ., 1991, σελ. 78):

- Οι εθνικές γαίες είχαν χρησιμοποιηθεί ως εγγύηση για τη λήψη δανείου από τις μεγάλες δυνάμεις.
- Σε περίπτωση αποποίησης των εθνικών γαιών από το Κράτος, δε θα υπήρχε η δυνατότητα κάλυψης των δημοσιονομικών δαπανών.
- Δεν υπήρχε κάποιο αγροτικό κίνημα για να διεκδικήσει τα δικαιώματα διανομής της γης.
- Οι πρόκριτοι αντιδρούσαν στη διανομή των εθνικών γαιών.
- Το Κράτος ήθελε να χρησιμοποιήσει τις εθνικές γαίες για τη σύναψη περισσότερων δανείων.

Ωστόσο, η διανομή των εθνικών γαιών ήταν μια θεμελιώδης μεταρρύθμιση που μπορούσε να εξασφαλίσει ισονομία και ισοπολιτεία και είχε επιβληθεί μετά τη Γαλλική επανάσταση σε πολλές Ευρωπαϊκές Χώρες, αλλά η Ελλάδα δεν ήταν ακόμη

έτοιμη να τη δεχτεί. Η αποδέσμευση από την πολιτική επιρροή των μεγαλογαιοκτημόνων ήταν μια πολύ δύσκολη διαδικασία, η οποία όμως τελικά επιτεύχθηκε λόγω βαθύτερων κοινωνικών λόγων και δυνάμεων (Σακελλαρόπουλος Θ., 1991,σελ.134). Στις επόμενες υποενότητες αναλύονται τρεις από τους πιο σημαντικούς λόγους που τελικά οδήγησαν στη διανομή των Εθνικών γαιών.

2.3.1 Μειωμένα δημόσια έσοδα

Μια από τις σημαντικότερες αιτίες διανομής των εθνικών γαιών ήταν ότι η προσφορά της καλλιεργήσιμης γης ήταν υψηλή και υπήρχε μονοπώλιο ως προς τα αγροτικά προϊόντα. Το μονοπώλιο ήταν το αποτέλεσμα της κτήσης γης από ένα μικρό αριθμό ατόμων, οι οποίοι μάλιστα δεν απέδιδαν προς το ελληνικό κράτος και τους προβλεπόμενους φόρους (Καλαφάτης Θ., 2003,σελ.72).

Η μείωση των επιδομάτων από τα δικαιώματα της επικαρπίας μειώνονταν σημαντικά με αποτέλεσμα να αυξάνονται σημαντικά τα δημοσιονομικά ζητήματα. Το Κράτος λάμβανε ως πληρωμή ενοικίου τη δεκάτη και το 10% του ακαθόριστου προϊόντος, ωστόσο η άσχημη οικονομική κατάσταση της πλειοψηφίας των χωρικών και η μη ορθή διαχείριση της καλλιεργήσιμης γης είχε ως αποτέλεσμα οι πραγματικές εισπράξεις να μειωθούν σημαντικά κατά 572.000 δρχ. το 1834, το 1843 κατά 805.000 δρχ. και κατά 2.000.000 δρχ. το 1869 (Σακελλαρόπουλος Θ., 1991,σελ.182).

Ταυτόχρονα την ίδια περίοδο παρατηρείται σημαντική μείωση επίσης των εγγείων φόρων η οποία οφείλεται στο γεγονός ότι τα περισσότερα έσοδα του Κράτος πλέον δεν προέρχονται από εγχώριες αγροτικές δραστηριότητες, αλλά από άλλες οικονομικές δραστηριότητες. Η μείωση επομένως στα κρατικά έσοδα, η οποία προήλθε από τη μείωση του φόρου επικαρπίας, αναμφισβήτητα οδήγησε και αυτή στη μεταρρύθμιση του 1871 (Σακελλαρόπουλος Θ., 1991,σελ.186).

Όλα τα προαναφερόμενα προβλήματα δεν μπορούσαν να επιλυθούν παρά μόνο με τη διανομή των εθνικών γαιών. Η διανομή των εθνικών γαιών εξασφάλισε άμεσα έσοδα για το Δημόσιο καθώς αυτό εισέπραττε το αντίτιμο από τις πωλήσεις και έμμεσα από την αύξηση της αγροτικής παραγωγής και κατά συνέπεια των φορολογικών εσόδων (Σακελλαρόπουλος Θ., 1991,σελ.186).

Υπό αυτή την έννοια, η κυβέρνηση Κουμουνδούρου το 1871 μέσα από αυτή τη αγροτική μεταρρύθμιση επιχειρεί να αυξήσει τα έσοδα του Κράτους μέσω της εξαγοράς

της γης. Ταυτόχρονα με την εν λόγω πολιτική ενισχύθηκαν και τα έσοδα των τραπεζών και των εμπόρων καθώς ενισχύθηκαν οι φυτείες μικρού και μεσαίου οικογενειακού κλήρου. Επίσης, στα επόμενα χρόνια ο εμπορικός τομέας αναπτύσσεται ταχέως και ταυτόχρονα ενισχύεται η δανειοδότηση των μικροπαραγωγών (Καλαφάτης Θ., 2003,σελ.126).

Κατά αυτόν τον τρόπο λοιπόν η ακαθάριστη παραγωγή του Κράτους μειώνεται κατά 25%, αλλά δημιουργούνται νέες πηγές εσόδων, νέοι φόροι και δασμοί οι οποίοι οφείλονται στην αύξηση της παραγωγής και της επιχειρηματικής δραστηριότητας και κατ' επέκταση στην αύξηση παραγωγής του αγροτικού προϊόντος των φυτειών (Καλαφάτης Θ., 2003,σελ.131). Ωστόσο, επειδή η αύξηση της παραγωγικότητας προς ορισμένα αγροτικά προϊόντα δημιούργησε έλλειψη σιτηρών, όπως προαναφέρθηκε, η εισαγωγή αυτών ήταν αναγκαία. Το 1884 ο Τρικούπης -σε σύγκριση με την πολιτική του Κουμουνδούρου- πενταπλασιάζει το δασμό των εισαγόμενων σιτηρών και το 1892 ο δασμός αυξάνεται κατά 1600% με στόχο την μείωση της εισαγωγής σιτηρών και την αύξηση πάλι της εγχώριας εισαγωγής.

2.3.2 Αύξηση της παραγωγικότητας

Με τη αγροτική μεταρρύθμιση του 1871 επιτυγχάνεται σε ικανοποιητικό ποσοστό η ενοποίηση των ιδιοτήτων του καλλιεργητή και του ιδιοκτήτη στην ίδια γη. Κατά αυτόν τον τρόπο αυξάνεται η αγροτική παραγωγή και μειώνεται ταυτόχρονα όπως ήταν αναμενόμενο η τιμή πώλησης των αγροτικών προϊόντων. Με βάση τον Υπουργό Οικονομικών Β. Σωτηρόπουλο: *«ενόσω η γη μένει εις την κυριότητα του δημοσίου, εκείνοι οι οποίοι την κατέχουν και την καλλιεργούν, εν δύνανται να την βελτιώσουν, υποχρεωμένοι δε όντες να πληρώνουν το τέταρτον των παραγομένων καρπών εις το δημόσιον λόγω εγγείου φόρου και δικαιώματος επικαρπίας, δεν δύνανται ν' αυξήσουν την παραγωγήν, ούτε να καταβάλλουν κεφάλαιον και εργασία. Ο κύριος λοιπόν σκοπός είναι ν' απαλλοτριώσομεν την εθνικήν γην και κάμωμεν να περιέλθη εις χείρας ιδιωτών, οι οποίοι θα την καταστήσουν μάλλον παραγωγικήν προς όφελος του δημοσίου και της κοινωνίας»* (Πατρώνης Β., 2015,σελ. 75-100).

Οι πρωτεργάτες αυτής της εκσυγχρονισμένης και αναπτυξιακής μεταρρύθμισης δεν είχαν ως κύριο στόχο μόνο τη διανομή της γης για την αύξηση των εσόδων του Κράτους, αλλά και για τη γενική ανάπτυξη της οικονομίας και της αγροτικής ανάπτυξης. Για την επίτευξη όμως των δυο αυτών στόχων θα έπρεπε να αυξηθεί το προσωπικό

ενδιαφέρον των καλλιεργητών, οι οποίοι ήταν διαφορετικά πρόσωπα από τους ίδιους τους ιδιοκτήτες και να ενσωματωθούν στον τομέα του εμπορίου τα παραγόμενα αγροτικά προϊόντα (Πατρώνης Β., 2015,σελ.132).

Ο στόχος της μεταρρύθμισης του 1871 ήταν να μειωθεί ο αριθμός των λεγόμενων τσιφλικάδων και να ενισχυθεί ο λεγόμενος αστικός καπιταλισμός, ώστε τα αγροτικά προϊόντα να προσφέρονται σε χαμηλότερες τιμές. Όλο το εγχείρημα των μεταρρυθμίσεων είχε ως στόχο την εκβιομηχάνιση της Ελλάδος και την ανάπτυξη του τομέα της γεωργίας (Καλαφάτης Θ., 2003, σελ.156-170).

2.3.3 Ενίσχυση του πρώτου εξαγωγίμου προϊόντος της Ελλάδος δηλ. της σταφίδας

Οι οικονομικές επιπτώσεις από τις προαναφερόμενες ενέργειες στις προηγούμενες υποενοότητες, ήταν άμεσες καθώς υπήρξε σημαντική εισροή ξένου συναλλάγματος και ταυτόχρονα αύξηση των εσόδων του Δημοσίου από τους τελωνειακούς δασμούς εξαγωγής. Πιο συγκεκριμένα, στον Πίνακα 1 αναφέρονται τα καλλιεργούμενα στρέμματα σταφίδας, η παραγωγή και εξαγωγή της σταφίδας σε ενετικά λίτρα, από το 1860 έως το 1878 (Μάντης Κ., 1992,σελ.310-311).

**Πίνακας 2 Στοιχεία για τη σταφιδοπαραγωγή και εξαγωγή σταφίδας
την περίοδο 1860-1878**

Έτος	Καλλιεργούμενα στρέμματα	Παραγωγή σε λίτρα ενετικά	Εξαγωγή σε λίτρα ενετικά
1860	220.428	110.228.000	101.707.075
1870	221.164	114.700.000	120.000.000
1878	435.000	217.500.000	210.000.000

Πηγή: Μάντης Κ., 1992, σελ. 310 επ.

Ένας ακόμη σημαντικός λόγος που οδήγησε στη διανομή των εθνικών γαιών ήταν η τόσο αυξημένη παραγωγή και η εξαγωγή των τόσο υψηλών ποσοτήτων σταφίδας, κυρίως μετά το 1830. Τα υψηλά αυτά νούμερα ήταν μια συνεχή άσκηση πίεσης προς την Κρατική εξουσία καθώς η κάλυψη της τόσο υψηλής ζήτησης θα μπορούσε να καλυφτεί μόνο με την εντατικοποίηση των καλλιεργειών. Αντίθετα η συνέχιση του καθεστώτος ενοικίασης της εθνικής γης δε θα μπορούσε να επιφέρει τα επιθυμητά αποτελέσματα (Πατρώνης Β., 2015).

Επομένως, την περίοδο πριν την αγροτική μεταρρύθμιση του 1871, δηλαδή 1865-1870 οι ενοικιαζόμενες γαίες στηρίζουν το μοντέλο ανάπτυξης της σταφιδικής οικονομίας, το οποίο όμως παρά τις όποιες επεκτάσεις στην καλλιεργήσιμη γη, φτάνει στα όριά του. Η αύξηση της παραγωγικότητας μέσω διανομής των Εθνικών γαιών θα μπορούσε να εξισορροπήσει τις καταστάσεις (Πατρώνης Β., 2015, σελ.145-164). Ωστόσο, παράλληλα με την αύξηση της σταφιδοπαραγωγής υπήρχαν και παράπλευρες απώλειες καθώς η αύξηση της παραγωγής και εξαγωγής σταφίδας είχε αρνητικό αντίκτυπο στην καλλιέργεια και παραγωγή των υπόλοιπων δημητριακών με αποτέλεσμα να είναι απαραίτητη η εισαγωγή τους για να καλυφτούν οι Κρατικές ανάγκες (Μάντης Κ., 1992, σελ.330-337).

2.4 Η επίδραση της διανομής των Εθνικών γαιών στην σταφιδοπαραγωγή και κατ' επέκταση στην εθνική οικονομία

2.4.1 Πλεονεκτήματα από τη σταφιδοπαραγωγή

Η αύξηση της παραγωγής σταφίδας και η αυξημένη ζήτηση που είχε στο εξωτερικό αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα και σημαντικό κίνητρο για αναγκαστικές μεταβολές στην ύπαιθρο και την καθιέρωση νέου θεσμικού πλαισίου (Σύνταγμα 1844 και 1864) (Καρούζος Ε., 2001, σελ.186). Η ζήτηση της Κορινθιακής σταφίδας ήταν σημαντικά υψηλή με αποτέλεσμα να επακολουθεί και σημαντική εισροή ξένου συναλλάγματος στη Χώρα.

Πιο συγκεκριμένα, η σταφίδα αποτελούσε το 65% (1873) των εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων, της οποίας το ποσοστό αυξάνεται ακόμα περισσότερο το 1865, που καθιστά την Ελλάδα ως τη μοναδική Χώρα εξαγωγής σταφίδας. Ως αποτέλεσμα όλη η παραγόμενη σταφίδα δεν καταναλώνεται εγχώρια, αλλά εξάγεται. Η Αγγλία ήταν η κύρια Χώρα απορρόφησης της παραγωγής της σταφίδας, ακολουθούσε Γαλλία και μετά

το Βέλγιο και άλλες Ευρωπαϊκές Χώρες. Η σημαντική αυτή εισροή συναλλάγματος αποτέλεσε πειστικό παράγοντα για τη Χώρα προκειμένου να υπερβεί τις μέχρι τότε αναστολές της και να προβεί στην αναδιανομή της Εθνικής γης στους ακτήμονες. Ωστόσο το γεγονός ότι όγκος του προϊόντος που εξάγεται ήταν κατά πολύ μεγαλύτερος από την αξία των εξαγωγών υποδεικνύει ότι για την καλλιέργειά της σταφίδας είχε γίνει και χρήση γης κατώτερης ποιότητας (Ζουμπουλάκης Μ., 2019. Σελ. 20; Καρούζος Ε., 2001, σελ. 186).

Η αυξημένη ζήτηση της σταφίδας είχε επίσης ως θετικό αποτέλεσμα την ανάπτυξη εμπορικών δεσμών κυρίως με τα βιομηχανικά Κράτη της Δυτικής Ευρώπης. Η σύναψη εμπορικών συμφωνιών επιτεύχθηκε κυρίως μετά το 1835 με τη γνωστή τότε εμπορική συμφωνία: *«της απεριορίστου ρήτρας του μάλλον ευνοούμενου κράτους»*. Στην περίπτωση που εξασφαλιζόνταν αυτή η εμπορική συμφωνία κανένας άλλος ανταγωνιστής δεν είχε δικαίωμα καλύτερης δασμολογικής μεταχείρισης. Κατά τη διάρκεια λοιπόν 1851-1871 τα έσοδα του τελωνείου έγιναν πενταπλάσια.

Επομένως, η αύξηση της Ελληνικής εμπορικής δραστηριότητας εκτός Ελληνικών συνόρων αποτελεί ένα επιπλέον πλεονέκτημα της αύξησης της σταφιδοπαραγωγής. Ταυτόχρονα με το εμπόριο της σταφιδοπαραγωγής ενισχύεται και το εμπόριο άλλων προϊόντων ιδιαίτερα σε σημαντικά λιμάνια, Σμύρνη, Αλεξάνδρεια, Κωνσταντινούπολη, κ.ά. Κατά συνέπεια η αύξηση της εμπορικής δραστηριότητας ελκύει και άλλες επενδύσεις που αφορούν στην οικονομική ανάπτυξη από ντόπιους αλλά και ξένους επιχειρηματίες. Ταυτόχρονα ενισχύεται και η εσωτερική χρηματαγορά με τη σύμβαση δανείων, ασφαλειών, συναλλαγματικών, και χρηματιστηριακών συναλλαγών (Χατζηϊωάννου Μ. Χ., 2003, σελ. 80-81).

2.4.2 Μειονεκτήματα από τη σταφιδοπαραγωγή

Το κύριο μειονέκτημα της αυξημένης σταφιδοπαραγωγής και κατά συνέπεια της αυξημένης εξαγωγής της ήταν η διατάραξη του εμπορικού ισοζυγίου. Δηλαδή, η μείωση της καλλιέργειας σιτηρών είχε ως αποτέλεσμα την εισαγωγή αυτών για την κάλυψη της εγχώριας ζήτησης. Ωστόσο κάποια χρονική περίοδο παρατηρείται ταχύτερη αύξηση των εισαγωγών των σιτηρών από αυτή των εξαγωγών της σταφίδας με αποτέλεσμα το έλλειμμα του εμπορικού ισοζυγίου από 4 εκατ. δραχμές το 1856 να αυξηθεί το 1882 στα 66 εκατ. δραχμές (Παπαθανασόπουλος Κ., 1993, σελ. 133).

Πίνακας 3 Έλλειμμα εμπορικού ισοζυγίου 1856-1882

ΕΤΟΣ	ΠΟΣΑ ΕΚ. ΔΡΧ.
1856	4.000.000
1882	66.000.000

Πηγή: Παπαθανασόπουλος Κ. 1993, σελ. 133

Το 1881, χρονιά κατά την οποία προσαρτάται και η Θεσσαλία στο Ελληνικό Κράτος η αδυναμία της Χώρας να επισιτιστεί γίνεται όλο και πιο έντονη. Η υψηλή εισαγωγή σιτηρών είχε ως αποτέλεσμα την ταχεία απορρόφηση του αποθέματος λόγω των υψηλών εξαγωγών της σταφίδας, με αποτέλεσμα τη δημιουργία διατροφικού ελλείμματος (Παπαθανασόπουλος Κ., 1993, σελ.140-156).

Ο 19^{ος} αιώνας δικαιολογημένα χαρακτηρίζεται ως ο αιώνας της σταφίδας. Φυσικά η σταφιδοπαραγωγή ευνοείται φυσικά από τη διανομή των γαιών και από την επέκταση των αμπελώνων σε ευρεία κλίμακα. Δημιουργείται ένα μονοδιάστατο μοντέλο μονοκαλλιέργειας το οποίο εξαρτάται σε σημαντικό βαθμό από τις διεθνείς συγκυρίες. Συγκεκριμένα, τη χρονική περίοδο που η Αγγλία είναι η κύρια Χώρα εισαγωγής σταφίδας η τιμή της ήταν σε επίπεδο που επέφερε κέρδος στους περισσότερους καλλιεργητές. Όταν ωστόσο άρχισε να εισάγεται σταφίδα και από τη Γαλλία η οποία τη χρησιμοποιούσε στην οινοποιία, η σταφίδα ήταν κατώτερης ποιότητας και οι μεγάλες ποσότητες εισαγωγής στη Γαλλία είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της τιμής πώλησής της ελληνικής σταφίδας άρα και του κέρδους των καλλιεργητών (Αρώνη-Τσίχλη Κ., 1999, σελ.58).

Όλα τα προαναφερόμενα συμβάντα οδήγησαν σε τρεις μεγάλες οικονομικές κρίσεις της λεγόμενης ‘σταφιδικής οικονομίας’:

- 1) Το 1850 εκδηλώθηκε η πρώτη κρίση ‘σταφιδικής οικονομίας’ που αποτράπηκε λόγω της παρουσίας της ασθένειας αμπελώνων καθώς η προσφορά και η ζήτηση σταφίδας εξισορροπούνται.

- 2) Η δεύτερη κρίση ‘σταφιδικής οικονομίας’ ξέσπασε το χρονικό διάστημα 1875-1878 όταν επέρχεται πτώση της τιμής πώλησης διεθνώς με αποτέλεσμα μεγάλες ποσότητες σταφίδων να παραμένουν απούλητες και να συσσωρεύονται στις αποθήκες. Ωστόσο την ίδια περίοδο υπήρξε μείωση της παραγωγής των αμπελώνων στη Γαλλία, με την παραγόμενη Ελληνική σταφίδα να αποτελεί τη βέλτιστη λύση για τους Γάλλους. Κατά αυτόν τον τρόπο αναπληρώθηκε η έλλειψη σταφίδας στην Γαλλική αγορά μέχρι το έτος 1890 όπου η παραγωγή των Γαλλικών αμπελώνων επανήλθε και αποκαταστάθηκε η ισορροπία.
- 3) Η τρίτη οικονομική κρίση, η οποία εκδηλώθηκε το 1893, ήταν και η μεγαλύτερη η οποία οδήγησε σε μια σειρά γεγονότων: Η αύξηση των δασμών οδήγησε κατά κύριο λόγο στη μειωμένη ζήτηση της κορινθιακής σταφίδας στη Γαλλική αγορά και την έναρξη μια νέας οικονομικής κρίσης της σταφίδας. Παρά το γεγονός ότι η Γαλλική αγορά ήταν παρά μια προσωρινή λύση στη δεύτερη κρίση, αυτό δεν έγινε άμεσα αντιληπτό από τους Έλληνες καλλιεργητές, οι οποίοι αύξησαν τα στρέμματα γης καλλιέργειας κατά 140.000 στρέμματα γης και αύξησαν την παραγωγή της σταφίδας κατά 40.000 τόνους ετησίως με αποτέλεσμα μεγάλο μέρος αυτής να παραμείνει αδιάθετο όταν ανέκαμψε η σταφιδοπαραγωγή στην Γαλλία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο: Η δεύτερη περίοδος της συνταγματικής μεταρρύθμισης της αγροτικής οικονομίας κατά τον Μεσοπόλεμο

Η περίοδος του Μεσοπολέμου, καθορίζεται από έντονες κοινωνικές, οικονομικές και χωρικές μεταβολές, με αποκορύφωμα τον πόλεμο του '40 (*Κολιόπουλος Ι., 2001, σελ.70-92*). Μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο κάθε χώρα στην Ευρώπη ευρισκόταν σε μία συνεχή πολιτική διαμάχη για τη διασφάλιση των συνόρων της και των εδαφών της. Η εξασφάλιση των εδαφικών, ορυκτών και φυσικών πόρων κάθε χώρας ήταν ένας αγώνας με ιδιαίτερη σημασία για την αναστύλωσή τους μετά τον πόλεμο καθώς οι περισσότερες ήταν εξουθενωμένες οικονομικά. Τα πολιτικά παρασκήνια και οι δυναμικές που αναπτύχθηκαν μεσοπολεμικά, οδήγησαν σε συνεχείς συγκρούσεις των κρατών, ενώ ταυτόχρονα οι εδαφικές αναθεωρήσεις επέφεραν έντονα εθνικά θέματα και κοινωνικές ανισότητες, θέτοντας υπό αμφισβήτηση τη νέα μεταπολεμική πραγματικότητα.

Αποδέκτες των επιπτώσεων της συνολικής κατάστασης στην Ευρώπη ήταν οι μικρότερες χώρες, όπως η Ελλάδα, οι οποίες στηρίζονταν στην αγροτική οικονομία κατά κύριο λόγο, και οι πληθυσμοί τους απαρτιζόνταν από αγροτικές οικογένειες, χαμηλού εισοδήματος, ή βιοτέχνες που στηρίζονταν στην αγροτική οικονομία (*Πετμεζάς Σ., 2012, σελ.105-11*). Η συνολική εικόνα της οικονομίας της Ελλάδας βρισκόταν σε διαρκή κρίση μετά την απελευθέρωσή της από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, έως και την αυγή του 20^{ου} αιώνα καθώς το ζήτημα των εθνικών γαιών, σε συνδυασμό με την πολιτική αστάθεια, δημιουργούσε συνθήκες αβεβαιότητας για τους Έλληνες αγρότες, οι οποίες εντάθηκαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Τα Συντάγματα του 1911 και του 1927 σε συνδυασμό με τις νομοθετικές ρυθμίσεις, οδήγησαν σε μία σειρά γεγονότων τα οποία αποδείκνυαν τη δυσαρέσκεια των λαϊκών τάξεων που αποτελούνταν κυρίως από αγροτικές οικογένειες. Τα γεγονότα που συντάραξαν την κοινωνική ζωή και επέφεραν σημαντικές αλλαγές στα οικονομικά ζητήματα της Ελλάδος ήταν άκρως συνδεδεμένα με τα γεγονότα στην Παγκόσμια Κοινότητα (*Αγριαντώνη Χ., 2003, σελ.68-72*).

Συγκεκριμένα, οι οικονομικές κρίσεις σε Παγκόσμιο επίπεδο, όπως αυτή του 1929 η οποία προήλθε από το οικονομικό Κράχ στην Αμερική και η πτώχευση του ελληνικού κράτους το 1932, οι αλληπάλληλες τουρκικές πολεμικές συρράξεις από το 1897 έως το 1922, οι οποίες οδήγησαν στην κρίση του μεταναστευτικού, ο Εθνικός Διχασμός ο οποίος οδήγησε στον Εμφύλιο, η επέκταση της αποικιοκρατίας η οποία επηρέασε την αγορά και τις εξαγωγές της Ελλάδος, η μετανάστευση Ελλήνων προς

αναζήτηση εργασίας στην Αμερική, αποτελούν σημαντικά γεγονότα που σε συνδυασμό με τις συνθήκες που επικρατούσαν στην αγροτική ζωή της χώρας οδήγησαν σε μία γενική κρίση κατά την μεσοπολεμική περίοδο με ένταση που κορυφώθηκε κατά το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο.

Η εσωτερική οικονομία της Ελλάδος κατά τη μεσοπολεμική περίοδο στηρίζονταν στην παραγωγή και στη εγχώρια διακίνηση των αγροτικών προϊόντων αλλά και στις εξαγωγές, καθιστώντας σημαντική πλουτοπαραγωγική δύναμη της χώρας τις απελευθερωθείσες περιοχές κυρίως της Μακεδονία και της Κρήτης. Η εξάπλωση των συνόρων της Ελλάδος επέφερε μεν σημαντική αύξηση των γαιών της, οδήγησε όμως στην ταυτόχρονη δημιουργία νέων οικονομικών ζητημάτων, τα οποία επηρέασαν τις κοινωνικές δομές, και σε κοινωνικά προβλήματα τα οποία ήταν άμεσα συνδεδεμένα με το θέμα της διανομής της γης (*Πατρώνης Β., 2015,σελ.116-132*).

Η ανάγκη συστηματικότερης αξιοποίησης της γης κατά τη μεσοπολεμική περίοδο προέκυψε από την αύξηση των αγροτικών πληθυσμών μέσω των πολλαπλών μεταναστεύσεων στην ύπαιθρο, την θέσπιση του συνεταιρισμού, την κατοχύρωση της ιδιοκτησίας μέσω των απαλλοτριώσεων των τσιφλικιών, διαγράφοντας μία σημαντική πορεία αστικού εκσυγχρονισμού και διαμόρφωσης του ελληνικού έθνους. Η εφαρμογή των σχετικών νομοθετικών μέτρων συνάντησαν βεβαίως αντιστάσεις οδηγώντας αρκετές φορές σε πολιτικές ανατροπές, συνταγματικές καταργήσεις, και μεταβολές στις κοινωνικές δομές (*Καραβίδας Κ., 1982,σελ.97*).

3.1 Η Ελληνική αγροτική κοινωνία κατά τον Μεσοπόλεμο

3.1.1 Το πρόβλημα των τσιφλικιών

Το αγροτικό ζήτημα θεωρήθηκε καίριο θέμα της ελληνικής οικονομίας από την περίοδο προσάρτησης της Θεσσαλίας στο νέο ελληνικό κράτος το 1881, σημειώνοντας ραγδαία αύξηση της γης κατά 26,7%.

Στην Θεσσαλία υπήρχαν στα τέλη του δέκατου ένατου αιώνα από 580 τσιφλίκια συνολικής έκτασης έξι εκατομμυρίων στρεμμάτων (Ζουμπουλάκης Μ., 2919, σελ. 64). Κάθε οικισμός χαρακτηριζόταν ως ένα τσιφλίκι, ενώ τα μεγαλοχώρια αποτελούνταν από δύο τσιφλίκια, απαριθμώντας 198 ελεύθερους οικισμούς. Ο μεγαλύτερος αριθμός τσιφλικιών εντοπιζόταν στη Λάρισα, τα Τρίκαλα και την Καρδίτσα, με έντονες διαφοροποιήσεις στις κολληγικές σχέσεις

Σύμφωνα με το θεσμό του τσιφλικιού, μία μεγάλη έκταση χωρική μαζί με τον οικισμό, ανήκε σε έναν ιδιοκτήτη, για τον οποίον δούλευαν οι κάτοικοι, ως κολίγοι. Η Ελλάδα απαρτιθόταν από 2.259 τσιφλίκια (818 στη Βόρεια Ελλάδα, 584 στη Θεσσαλία, 410 στην Ήπειρο, 84 στη Θράκη και 363 στην πρώτη απελευθερωμένη Ελλάδα). Ανάλογα με τη συμμετοχή του τσιφλικά στις δαπάνες καλλιέργειας αυτά διαχωρίζονταν σε μισακάρικα και τριτάρικα. Η εξουσία του ιδιοκτήτη δεν είχε πολιτικό χαρακτήρα αλλά μόνο οικονομικό, ενώ τα δικαιώματα του ιδιοκτήτη ήταν κληρονομούμενα. Τα τσιφλίκια ουσιαστικά κατά την οθωμανική αυτοκρατορία συνιστούσαν τα τιμάρια³, τα οποία με την απελευθέρωση του ελληνικού κράτους μετατράπηκαν σε τσιφλίκια, τα οποία ανήκαν σε μεγαλογαιοκτήμονες πλέον.

Η ύπαρξη του τσιφλικιού ως θεσμού είχε έναν ρόλο προστατευτικό στις οικογένειες που εργάζονταν σε αυτό, καθώς διασφάλιζε την επιβίωσή τους ανεξαρτήτως συνθηκών. Σε σύγκριση με τις μεταγενέστερες μορφές ιδιοκτησίας ένα τσιφλίκι αποτελούσε μία μορφή κοινότητας η οποία πρόσφερε μια ελάχιστη «ασφάλεια», οικονομική και κοινωνική, σε περιόδους κρίσεων. Το τσιφλίκι στηριζόταν σε μία συνεχή δανειοληπτική σχέση μεταξύ κολίγου και τσιφλικά, προσφέροντας τα στοιχειώδη μέσα διαβίωσης όλο το έτος προς τις οικογένειες (Καραβίδας Κ., 1982,σελ.141). Ο θεσμός της επίμορτης αγροληψίας αποτελούσε μεν σημαντικό πλεονέκτημα του κολίγου, ο οποίος κατοχύρωνε ένα ποσοστό της παραγωγής από την καλλιεργητική εργασία του, επιτρέποντάς του θεσμικά να είναι συνδεδεμένος με τη γη του εφ'όρου ζωής και να μπορεί να μεταφέρει τα καλλιεργητικά δικαιώματά του στους κληρονόμους του, διασφαλίζοντας την σταθερότητα στην οικογένειά του (Τριανταφυλλίδης Σ., 1974,σελ.212-231).

Από το 1880 μέχρι το 1910, πραγματοποιήθηκε διανομή των εθνικών γαιών δημιουργώντας το φαινόμενο της μικροϊδιοκτησίας, το οποίο υπήρχε παράλληλα με το καθεστώς των τσιφλικιών σε Εύβοια και Αττική. Η προσάρτηση των νέων μεγάλων

³ Το τιμάριο ήταν ένα κτήμα γης, που παραχωρούσε ο Οθωμανός σουλτάνος σε κάποιον υπήκοό του, ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του. Η λέξη τιμάριο προέρχεται από την περσική *تیمار* (timar), που σημαίνει πρόνοια. Πρόκειται για αντιδάνειο, καθώς ο όρος χρησιμοποιήθηκε για να περιγράψει το βυζαντινό σύστημα των προνοιών, από το οποίο προήλθε το σύστημα των τιμαρίων, μετά τη σταδιακή κατάκτηση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας από τους Οθωμανούς (Καραβίδας Κ., 1982,σελ.140).

περιοχών στο Ελληνικό Κράτος, όπως π.χ. η Θεσσαλία και η Μακεδονία, διαμόρφωσε ένα ιδιοκτησιακό καθεστώς ιδιαίτερο, το οποίο ενισχύθηκε από τις πολιτικές αποφάσεις, οι οποίες οδήγησαν στην υπογραφή της Ελληνοτουρκικής Σύμβασης το 1881. Σύμφωνα με την εν λόγω σύμβαση, τα εμπράγματα δικαιώματα των Οθωμανών αναγνωρίστηκαν επιβάλλοντας το σεβασμό των τίτλων ιδιοκτησίας σε ακίνητα και γαίες. Συνεπώς, οι τίτλοι που απέκτησαν Έλληνες γαιοκτήμονες από Οθωμανούς αποτέλεσαν ισχυρό τίτλο ατομικής ιδιοκτησίας, και εξισώθηκαν με τους ελληνικούς τίτλους πλήρης ιδιοκτησίας. Υπό αυτή την έννοια, η εν λόγω αναγνώριση των οθωμανικών τίτλων κυριότητας οδήγησε στη μετατροπή των οθωμανικών ιδιοκτησιών από γαίες προς εκμετάλλευση σε γαίες που ο εκμεταλλευτής είχε απόλυτη κυριότητα, επιφέροντας μεγάλες απώλειες στη δημόσια περιουσία (Σφήκα - Θεοδοσίου Αγγ., 2002).

Η αποχώρηση των Οθωμανών τσιφλικάδων από τις απελευθερωθείσες περιοχές οδήγησε στη μαζική μεταβίβαση της κυριότητας κατόπιν αγοραπωλησίας από τους οθωμανούς τσιφλικάδες προς του Έλληνες γαιοκτήμονες, δημιουργώντας το φαινόμενο των μεγαλογαιοκτημόνων οι οποίοι έλεγχαν την παραγωγή και επηρέαζαν σημαντικά την αγροτική οικονομία του νέου κράτους. Τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας, ως μεγάλες χωρικές ενότητες αγοράστηκαν κυρίως από Έλληνες εύπορους κατοίκους του εξωτερικού, οι οποίοι προέρχονταν από Αίγυπτο, Ρωσία, Τουρκία και αλλού και οι κύριες δραστηριότητές τους ήταν τραπεζικές και εμπορικές. Σε άλλες περιοχές της Ελλάδος οι λεγόμενοι τσιφλικάδες προέρχονταν αποτελούνταν από τη κοινωνική τάξη των νεόπλουτων, η οποία αποτελούνταν κυρίως π.χ. μεγαλοαστούς όπως π.χ. δικαστικοί, πολιτικοί, νομάρχες κ.α. (ΡΙζαργιώτης Π., 2010).

Οι νέοι ιδιοκτήτες θεώρησαν θεμιτό να συνεχίσουν το θεσμό του τσιφλικιού σύμφωνα με τις κολληγικές σχέσεις εργασίας, που βασίζονταν στο Ρωμαϊκό/Βυζαντινό δίκαιο καταργώντας το Οθωμανικό. Σύμφωνα με αυτό ο ιδιοκτήτης της γής, στηριζόμενος στο εθιμοτυπικό βυζαντινό δίκαιο, *περί έγγειας ιδιοκτησίας*, είχε απόλυτη κυριότητα και εμπράγματα δικαιώματα στη γη που κατείχε, περιορίζοντας τα δικαιώματα των κολλίγων, τα οποία τους είχαν αποδοθεί σύμφωνα με το Οθωμανικό δίκαιο (Μουρογιάννη Γ., 1985, σελ. 98). Συγκεκριμένα, οι νέοι ιδιοκτήτες των θεσσαλικών τσιφλικιών υποχρέωναν τους κολίγους (ή κολλήγους), να υπογράφουν ετήσιες συμβάσεις, μίσθωσης, εξαλείφοντας τον όρο *επίμορτος καλλιεργητής*, ενώ για όσους αρνούταν έθεταν υπό ισχύ την πρακτική της έξωσή τους από τον τόπο τους. Ο σχετικός

νόμος περί «εξώσεων δυστροπούντων ενοικιαστών» θεσπίστηκε το 1899, επί της κυβέρνησης Θεοτόκη, επιφέροντας την πλείστα δεινά στην αγροτική τάξη.

Η εφαρμογή της ανωτέρω πολιτικής είχε ως συνέπεια για πολλούς την εγκατάλειψη των κεκτημένων τους, όπως ακίνητα, εργαλεία και ζωντανά τα οποία είχαν αποκτήσει μετά από χρόνια εργασίας και τα οποία οικειοποιήθηκαν οι νέοι τσιφλικάδες. Οι εναπομείναντες στα τσιφλίκια εργαζόμενοι κολίγοι ή κολλήγοι ή ακτήμονες, απέδιδαν τη *μορτή* ως μέρος της σοδειάς τους στους τσιφλικάδες, ενώ ταυτόχρονα απέδιδαν σχετικό φόρο *αροτριώντων* στην εκάστοτε Κυβέρνηση, ένα οικονομικό καθεστώς που επέβαλε η Κυβέρνηση Τρικούπη. Μέσα από την λειτουργία των τσιφλικιών δημιουργήθηκε στην ελληνική ύπαιθρο μια νέα κοινωνική και αγροτική πραγματικότητα, που αποτελούνταν από τους τσιφλικάδες και τους ακτήμονες ή κολίγους (Ψύρρας Θ., 2010, σελ. 185-188).

Η δημιουργία τσιφλικιών ωστόσο δεν προέκυψε μόνο από την εξαγορά εκτάσεων γης από τους οθωμανούς αλλά και από το ελληνικό κράτος, μια πρακτική η οποία έθεσε υπό τον έλεγχο ιδιωτών εκτάσεις που πούλησε το Δημόσιο σε ιδιώτες, οι οποίοι με τη σειρά τους κατά το παράδειγμα των παλαιότερων τσιφλικάδων εγκαθίδρυν στις εκτάσεις γης τους το κολιγικό σύστημα εργασίας (Ψύρρας Θ., 2010, σελ. 196-203). Τέτοια φαινόμενα επέφεραν υποβάθμιση της αγροτικής οικονομίας και αποδόμηση της αγροτικής κοινωνίας, δημιουργώντας φαινόμενα έντονων πληθυσμιακών μετακινήσεων των κολίγων, ιδιαίτερα προς περιοχές με ευνοϊκότερους όρους διαβίωσης.

Πέρα των εργασιακών σχέσεων στα τσιφλίκια οι νέοι ιδιοκτήτες γης είχαν επίσης την οικονομική δύναμη να επηρεάσουν τις πολιτικές αποφάσεις, ασκώντας σχετικές πιέσεις καθώς ήλεγχαν σε μεγάλο βαθμό την εγχώρια οικονομία κυρίως μέσα από τον έλεγχο παραγωγής του σιταριού⁴. Οι εργοδοτικές και εισπρακτικές πρακτικές τους ήταν σκληρότερες σε κάποιες περιπτώσεις και από αυτή των Οθωμανών, σε μία προσπάθεια είσπραξης των *ιμόρων*, επιφέροντας σχετική δυσφορία στους κατοίκους των τσιφλικιών, οι οποίοι προσδοκούσαν με την προσάρτηση της Θεσσαλίας στο Ελληνικό κράτος και την μεταβολή προς το ευνοϊκότερο του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της γης. «*Ο Θεσσαλός*

⁴ Βασικός στόχος ήταν η κερδοφορία από το σιτάρι που θα επιτυγχάνονταν μέσα από υψηλούς δασμούς στο ρωσικό σιτάρι, την δημιουργία πλασματικών ελλείψεων στην εγχώρια αγορά, και την αύξηση των τιμών του σιταριού, που αποτελούσε το βασικό προϊόν διαβίωσης των πολιτών (Κορδάτος Γ., 1959, σελ. 416-417).

χωρικός εν τη προσαρτήσει της πατρίδος αυτού μετά κράτους ομοεθνούς, διέβλεπε ουχί μόνον την εκπλήρωσιν πόθου πατριωτικού, αλλά την μεταβολήν της προς την γην σχέσεώς του » (Χρηστάκη – Ζωγράφου Γ., 1911, σελ. 25)

Η ανάγκη για νομοθετικές μεταρρυθμίσεις στο χώρο της αγροτικής οικονομίας αποτέλεσαν το κίνητρο για τις νέες πολιτικές αποφάσεις κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, από την Κυβέρνηση του Βενιζέλου. Η Κυβέρνηση Βενιζέλου, υποστήριζε το θέμα της απαλλοτρίωσης, σε αντίθεση με τις προηγούμενες κυβερνήσεις και ειδικότερα την Κυβέρνηση του Τρικούπη που εναντιώνονταν σθεναρά στις μεταβολές των τσιφλικιών σε μικρές ιδιοκτησίες, θεωρώντας ότι η επίλυση του ζητήματος των τσιφλικιών θα επέφερε απομάκρυνση των εύπορων Ελλήνων της διασποράς από το νεοσύστατο κράτος (Ριζαργιώτης Π., 2010, σελ. 52).

Η ψήφιση των νομοθεσιών για την απαλλοτρίωση των μεγάλων ιδιοκτησιών αποτέλεσε σταθμό στην αγροτική ιστορία του Ελληνικού Κράτους. Η αναθεώρηση του Συντάγματος του 1911 και η νομοθετική κατάργηση του φόρου *αροτριόντων κτηνών* το 1914, σε συνδυασμό με την απαγόρευση των εξώσεων των κολίγων από τον τόπο τους, αποτέλεσε ένα αποφασιστικό σημαντικό βήμα για την κοινωνική δικαίωση των κολίγων.

Επίσης, η Μικρασιατική Καταστροφή και ο επαναπατρισμός 1,5 εκ. νέων κατοίκων των αγροτικών και αστικών περιοχών, πίεσε καθοριστικά προς την επίσπευση των νέων αγροτικών μεταρρυθμίσεων και προς την αναδιανομή της νέας γης της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, σε μικρότερες ιδιοκτησίες, θέτοντας τέλος στο ζήτημα των τσιφλικιών (Μελέτης Κ. – Ξανθόπουλος Π., 2006, σελ. 43).

3.1.2 Οι κοινωνικοί αγώνες για την αγροτική μεταρρύθμιση (Κιλελέρ)

Οι κοινωνικοί αγώνες για την επίτευξη της αγροτικής μεταρρύθμισης αναπτύχθηκαν λόγω των έντονων κοινωνικών αντιθέσεων, της φιλικής προς τους μεγαλογαιοκτήμονες πολιτικής πολλών Κυβερνήσεων και της δεσποτικής κυριαρχίας των μεγαλογαιοκτημόνων/τσιφλικιάδων. Η εξέγερση των κολίγων το 1910 αποτέλεσε το αποκορύφωμα των κοινωνικών αγώνων των κολίγων.

Οι εν λόγω κοινωνικοί αγώνες είχαν ως επίκεντρο τη Θεσσαλία, καθώς τα ζητήματα των τσιφλικιών ήταν εντονότερα στην περιοχή αυτή και απαιτούσαν άμεση επίλυση. Οι πρώτες κοινωνικοί αγώνες καταγράφηκαν στη Δυτική Θεσσαλία, όπου τα τσιφλίκια ήταν *τριτάρικά*, οι κάτοικοι τους δηλαδή ζούσαν συσπειρωμένοι σε οικισμούς, οι οποίοι επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ελεύθερα κεφαλοχώρια, επιτρέποντας

την αντίδραση των κατοίκων. Αντίθετα, στα *μισακάρικα*, οι κολίγοι διαβίωναν απομονωμένοι και ελέγχονταν συνεχώς από τους επιστάτες. Το εν λόγω καθεστώς επιβλήθηκε στην Κεντρική και Ανατολική Θεσσαλία και δεν επέτρεπε οποιαδήποτε συσπείρωση και αντίδραση των κολίγων (*Ψύρρας Θ., 2010, σελ 36-37*).

Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές η απαρχή της αγροτικής εξέγερσης τοποθετείται στην περιοχή των Τρικάλων, όπου οι κολίγοι καταλάμβαναν συγκεκριμένες εκτάσεις στη Σκάλαινα και στον Βάνια, ενώ και στο Ζάρκο καταγράφηκαν αιματηρές συγκρούσεις με στόχο την άμεση καταστολή των κατοίκων που εναντιώνονταν στις αυθαίρετες εξώσεις τους από την γη που χρόνια καλλιεργούσαν (*Πατρώνης Β., 2015, σελ 101*).

Οι συγκρούσεις μεταξύ κολίγων και τσιφλικάδων συνεχίστηκαν και μετά το 1883 σε διάφορους οικισμούς του Θεσσαλικού κάμπου, όπως στον Παλαμά και τη Καρδίτσομαγούλα, ενώ από το 1895 οι εξεγέρσεις άρχισαν να αποκτούν πιο οργανωμένη μορφή. Το 1904 ιδρύεται ο «*Θεσσαλικός Γεωργικός Σύνδεσμος*», ο οποίος οργανώνει σχετικά συλλαλητήρια, σε μία προσπάθεια συσπείρωσης των θεσσαλών ακτημόνων εναντίον των τσιφλικάδων. Την ίδια περίοδο καταγράφονται ποικίλα βίαια περιστατικά σε διάφορα τσιφλίκια, όπως αυτό του Χατζήμισι (το σημερινό λεγόμενο Στεφανοβίκειο). Ηγερτική φυσιογνωμία στους κοινωνικούς αγώνες των κολίγων αποτέλεσε ο Μαρίνος Αντύπας, ο οποίος με καταγωγή από την Κεφαλονιά, συσπειρώνει τους κολίγους στη Θεσσαλία από το 1906. Η αντίδραση των τσιφλικάδων οδηγεί στο θάνατό του, ο οποίος ενισχύει το φρόνημα των κολίγων, προετοιμάζοντας το έδαφος για την κοινωνική εξέγερση του 1910 (*Λουκάτος Σπ., 1980, σελ.93-95*).

Όπως προαναφέρθηκε, η συστηματοποίηση των κοινωνικών αγώνων των κολίγων βοηθήθηκαν από τους συλλόγους οι οποίοι δημιουργήθηκαν σε μία προσπάθεια συσπείρωσης των αδικημένων ακτημόνων και ενίσχυσης του αγώνα τους. Σημαντική είναι η ίδρυση του *Θεσσαλικού Γεωργικού Συλλόγου* το 1904 στην πόλη της Λάρισας. Το 1906 ιδρύθηκε ο *Γεωργικός Σύνδεσμος* στα Τρίκαλα. Ακολούθησαν οι σύλλογοι στην Καρδίτσα ο *Πανθεσσαλικός Σύλλογος* και το *Κοινό των Θεσσαλών*, ενώ το 1908 ιδρύθηκε η *Ένωση των πληρεξουσίων της Κοινότητας Κοσκινά*, και το 1909 ο *Γεωργικός Πεδινός Σύνδεσμος*.

Το 1910 η *Πανθεσσαλική Επιτροπή* και το *Κοινό των Θεσσαλών* οργάνωσαν αγροτικά συλλαλητήρια στη Θεσσαλία σε περιοχές όπως τα Τρίκαλα, η Καρδίτσα, η Αγιά και αλλού, με το μεγαλύτερο αυτών το συλλαλητήριο της Καρδίτσας με συμμετοχή άνω των 12.000 αγροτών. Η αποκορύφωση των εν λόγω κινητοποιήσεων ήταν ο άμεσος

αποκλεισμός της σιδηροδρομικής συγκοινωνίας από τετρακόσιους αγρότες από τα Ορφανά (Καρδίτσα) (Ριζαργιώτης Π., 2010).

Στους κοινωνικούς αγώνες των αγροτών, σύμμαχοι υπήρξαν βουλευτές και πολιτικοί της εποχής οι οποίοι αποτελούσαν την εκπροσωπούμενη φωνή των θεσσαλών αγροτών στην Κυβέρνηση, όπως ο Ν. Ταρμπάζης και ο Κ. Ραδινός Βουλευτές Τρικάλων, ο Γ. Φιλάρετος Βουλευτής του Βόλου και ο Τ. Αδαμόπουλος και ο Δ. Τερτίπης Βουλευτές της Καρδίτσας. Τα μέσα ενημέρωσης της εποχής διαδραμάτισαν επίσης σημαντικό ρόλο στην προβολή του ζητήματος των τσιφλικιών, όπως οι εφημερίδες *‘Οι Εργάται των Τρικάλων’* και η *‘Πανθεσσαλική’*, η οποία ιδρύθηκε το 1900 στο Βόλο.

Αποκορύφωμά των κοινωνικών αγώνων στην Θεσσαλία αποτέλεσε η πρώτη οργανωμένη και αιματηρή εξέγερση των αγροτών έναντι των Τσιφλικιάδων, το Μάρτιο του 1910 στο Κιλελέρ, η οποία και επέφερε μία αλυσίδα γεγονότων αγροτικών κινητοποιήσεων σε όλες τις υπόλοιπες περιοχές της Ελλάδος. Το Κιλελέρ (η λεγόμενη σημερινή Κυψέλη) αποτελούσε ένα τσιφλίκι στη Λάρισα του οποίου οι δυσαρεστημένοι αγρότες κινητοποιήθηκαν μαζικά με απώτερο σκοπό προς την κατάληψη της Λάρισας. Ο αντίκτυπος της εξέγερσης του Κιλελέρ αποτυπώνεται στο ψήφισμα που απέστειλε ο τότε Νομάρχης προς την Κυβέρνηση Στ. Δραγούμη, η οποία είχε καταπνίξει στο Κιλελέρ (Κυψέλη) και στο Τσουλάρ (το σημερινό λεγόμενο χωριό Μελία) Λάρισας οποιαδήποτε αντίδραση: *«Άπας ο γεωργικός λαός Λαρίσης συνελθόν πανοικεί σήμερον Λάρισαν ίνα εκφράσει βαθόν πόνον και πικρόν παράπονον διά την μη υποβολήν και επιμήφισιν του νόμου περί απαλλοτριώσεως των τσιφλικιών και προικοδοτήσεως γενναιοτέρας του Γεωργικού Ταμείου»* (Πούσδρας Δ., 1951).

Μετά τη μάχη του Κιλελέρ απαιτήθηκε η κατάθεση νέου νομοσχεδίου για τις απαλλοτριώσεις των τσιφλικιών και τη διανομή των Ζαπείων κτημάτων αλλά και τη διάθεση των χρημάτων από το φόρο των *αροτριώντων κτηνών* από το Γεωργικό Ταμείο. Η Κυβέρνηση του Δραγούμη όμως αντ’ αυτού οργάνωσε δίκες προς τιμωρία των κολίγων που πρωτοστάτησαν στην εξέγερση του Κιλελέρ. Ωστόσο, οι κοινωνικές και πολιτικές πιέσεις που αναπτύχθηκαν σε πανελλαδικό επίπεδο λόγω του Κιλελέρ οδήγησαν σε πιέσεις προς την πολιτική σκηνή της χώρας για την άμεση μεταρρύθμιση του αγροτικού ζητήματος.

3.1.3 Το προσφυγικό ως παράγοντας επίσπευσης της αγροτικής μεταρρύθμισης

Η αποτυχία του Μικρασιατικού πολέμου και οι αντίξοες συνθήκες που επικρατούσαν στις λοιπές χώρες του εξωτερικού οδήγησαν σε μία πληθώρα πληθυσμιακών μετακινήσεων προς την ελληνική επικράτεια, επιφέροντας σημαντικές επιδράσεις στην κοινωνική και οικονομική ζωή της χώρας.

Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι κοινωνικές πιέσεις εντάθηκαν στο αγροτικό ζήτημα της Ελλάδος, λόγω και των νέων γεωγραφικών μεταβολών του ελληνικού κράτους. Οι εν λόγω πιέσεις εντάθηκαν κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1920, (Πιν.2) κατά τη Μικρασιατική Καταστροφή, όταν ένας νέος μεγάλος αριθμός προσφύγων περί τα 1,2 εκ. έφτασε στην Ελλάδα. Οι νέες αυτές πληθυσμιακές ομάδες ενσωματώθηκαν σταδιακά στο νέο κράτος επηρεάζοντας τις υφιστάμενες υποδομές της ελληνικής κοινωνίας και ειδικότερα της αγροτικής καθώς πολλοί εξ αυτών ασχολήθηκαν με την καλλιέργεια της γης (Κολιόπουλος Ι., 2001,σελ.220).

Πίνακας 1. Αυξητική διάθεση πληθυσμού Ελλάδας μέχρι την περίοδο του Μεσοπολέμου

ΕΤΗ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ
1896-1900	11.000
1901-1905	51.000
1906-1910	122.000
1911-1915	128.000
1916-1920	67.000
1921-1925	50.000
1926-1930	41.000
1931-1935	15.000

Πηγή: Παναγιωτόπουλος Δ., 2004, σελ.130.

Οι συνεχείς μετακινήσεις και εγκαταστάσεις των μεταναστευτικών οικογενειών σε εκτάσεις του δημοσίου, δημιούργησε νέες εντάσεις, ενισχύοντας τον αγώνα των κολίγων για την παροχή και σε αυτούς ιδιοκτησία γης. Η γη αυτή απαιτούνταν και από το δημόσιο καθώς πολλοί τσιφλικάδες κατάφεραν να παραλάβουν σημαντικά χρηματικά ποσά για την πώληση των εκτάσεων, απαριθμώντας περίπου πεντακόσιες χιλιάδες στρέμματα (Σακελλαρόπουλος Θ., 1992,σελ.205).

Το 1911, τρεις χιλιάδες οικογένειες εγκαταστάθηκαν στις εκτάσεις της Θεσσαλίας, και αρκετά από τα μεταναστευτικά κύματα εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα, όπως οι Καππαδόκες στο Βόλο, απαιτώντας περιοχές εγκατάστασης (στη ζώνη της σημερινής Αναλήψεως), επιφέροντας δραστικές αλλαγές. Για την εγκατάσταση των μεταναστευτικών κυμάτων απαιτήθηκαν επίσης εδάφη για την ανάπτυξη έργων

υποδομής, συγκοινωνιακά έργα, υδροδότησης και άλλα τα οποία έπρεπε να υλοποιηθούν μέσω των απαλλοτριώσεων.

Η ίδρυση του Θεσσαλικού Γεωργικού Ταμείου αποτέλεσε σωτήρια για τους ντόπιους κατοίκους και για τις νέες προσφυγικές οικογένειες, ενισχύοντας 7.700 οικογένειες. Την αποκατάσταση των προσφύγων στην Ελληνική ύπαιθρο την ανέλαβε το Υπουργείο Γεωργίας, ενώ για όσα μεταναστευτικά ρεύματα εγκαταστάθηκαν στις πόλεις υπεύθυνο ήταν το Υπουργείο Πρόνοιας. Στις αγροτικές περιοχές η εγκατάσταση των προσφύγων ήταν αδύνατη σε υφιστάμενους οικισμούς, καθώς δεν υπήρχαν κενές κατοικίες. Κάποιες περιοχές επιτάχθηκαν για την διαμονή των προσφύγων, το 29% πουλήθηκε, ενώ ένα σημαντικό ποσοστό προσφύγων εγκαταστάθηκε σε νέες περιοχές δημοσίου, δημιουργώντας περίπου 2000 οικισμούς σε όλη την ελληνική επικράτεια. Οι περισσότερες προσφυγικές οικογένειες εγκαταστάθηκαν στη Μακεδονία (11.403 οικογένειες), και τη Θράκη (16.596 οικογένειες) (*Καραβίδας Κ., 1982, σελ. 52*).

Η μετεγκατάσταση των προσφύγων στην ύπαιθρο αποτελούσε και ένα σημαντικό μέτρο αποφόρτισης των αστικών περιοχών. Στις βόρειες εκτάσεις η παραχώρηση γης ήταν ευκολότερη καθώς ήταν αραιοκατοικημένες και επίσης επειδή απαιτούνταν μεγαλύτερα πληθυσμιακά μεγέθη προς ενίσχυση των συνοριακών περιοχών μετά το διωγμό των Βούλγαρων και των Τούρκων. Υπό αυτές τις συνθήκες η παραχώρηση γης δεν ήταν μόνο οικονομικό ζήτημα αλλά κοινωνικό και πάνω από όλα εθνικό (*Βερέμης Θ., 1987, σελ.255-262*).

Στις αγροτικές περιοχές της ελληνικής επικράτειας παραχωρήθηκαν στους πρόσφυγες πάνω από οχτώ εκατομμύρια στρέμματα και αγροτικά δάνεια. Οι πρόσφυγες ήταν μία λύση έναντι στο αγροτικό πρόβλημα που έκλεινε σαράντα έτη, διασφαλίζοντας φθηνά εργατικά χέρια για την ελληνική γη, η οποία έγινε περισσότερο παραγωγική, ενώ η εγχώρια διάθεση των αγροτικών προϊόντων δεν ήταν πλέον ελεγχόμενη από τους τσιφλικάδες, αλλά αποτελούσε κρατική υπόθεση (*Τζόκας Σ., 2002, Κεφ.1, σελ.62-63*).

3.2 Συνταγματικές και νομοθετικές ρυθμίσεις κατά την 2^η αγροτική μεταρρύθμιση

3.2.1 Η ρύθμιση του θεσμού της απαλλοτρίωσης στο Σύνταγμα του 1911

Οι συνταγματικές και οι νομοθετικές ρυθμίσεις για την κατοχύρωση της αγροτικής μεταρρύθμισης αποτέλεσαν το αποτέλεσμα κοινωνικών αγώνων και πολιτικών πρωτοβουλιών.

Πριν την αποφασιστικής σημασίας πρωτοβουλία της κυβέρνησης του Ελ. Βενιζέλου για την επίλυση του αγροτικού ζητήματος είχαν προηγηθεί, όπως προαναφέρθηκε, πρώτη διανομή γης του 1871, η νομοθετική πρωτοβουλία του Θ. Δελιγιάννη το 1895, η οποία προσπάθησε να επιλύσει το ζήτημα του Θεσσαλικού, καταθέτοντας πέντε σχετικά νομοσχέδια με τα οποία το ζήτημα των τσιφλικιών παρουσιάστηκε ως κοινωνικό ζήτημα και τα οποία πρότειναν την αναγκαστική απαλλοτρίωση του ενός όγδου κάθε τσιφλικιού και την παραχώρηση των περίπου 25τμ. αυτού σε κάθε οικογένεια. Επίσης στα εν λόγω νομοσχέδια γινόταν λόγος και για την ανάγκη δημιουργίας ενός Γεωργικού Ταμείου το οποίο θα ενίσχυε τους αγρότες, ενώ σχετικά με το νέο ιδιοκτησιακό καθεστώς προβλεπόταν η ανάπτυξη της εταιρικής καλλιέργειας με υποχρεώσεις και δικαιώματα. Το συγκεκριμένο νομοσχέδιο δεν ψηφίστηκε τελικά ενώ την ίδια μοίρα είχε και το νομοσχέδιο της Κυβέρνησης Θεοτόκη το 1906 «*Περί μορτής*», το οποίο απορρίφθηκε από την αγροτική κοινωνία (*Πατρώνης Β., 2015,σελ.232-244*).

Την ουσιαστική επίλυση του αγροτικού ζητήματος επέφερε η Κυβέρνηση Ελ. Βενιζέλου, η οποία αρχικά κατήργησε το Νόμο του 1899 περί εξώσεων των κολίγων, μια πρωτοβουλία που επέφερε σχετική ανακούφιση στις αγροτικές οικογένειες της Ελλάδος. Κατόπιν θεωρήθηκε απαραίτητο η σχετική αναθεώρηση του Συντάγματος και του άρθρου 17 σχετικά με τη δυνατότητα απαλλοτρίωσης τσιφλικιών σε περιπτώσεις που το απαιτούσε το δημόσιο συμφέρον (δια κοινή ωφέλεια). Η αναθεώρηση του εν λόγω άρθρου αποτέλεσε το έναυσμα για την μελλοντική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών σε περιπτώσεις εθνικής ανάγκης, όπως σε αυτή του προσφυγικού που προέκυψε λίγα χρόνια αργότερα.

Περαιτέρω, το άρθρο 17 σε συνδυασμό με το άρθρο 11, το οποίο αναφέρεται στο Συνταγματικό Δικαίωμα του Έλληνα να συνάπτει σχέσεις συνεργασίας, στοιχειοθέτησαν ένα σημαντικό συνταγματικό κεκτημένο των κολίγων, που αποτέλεσε και την νομική βάση για την συσπείρωση τους μέσω συνεταιρισμών και την κατοχύρωση των ιδιοκτησιακών τους δικαιωμάτων.

Μέχρι τον Α Παγκόσμιο Πόλεμο δεν είχε διαμορφωθεί ένα σαφές πρόγραμμα εφαρμογής των νομοθετικών ρυθμίσεων και των αγροτικών μεταρρυθμίσεων, παρά μόνο το κράτος προχωρούσε σε αποζημιώσεις των τσιφλικιάδων καταβάλλοντας μεγάλα ποσά για την προσχώρησή τους στο ελληνικό κράτος αλλά και μεταπωλώντας τα στους ακτήμονες, ανακτώντας το 1/6 των τσιφλικιών (*Αρώνη-Τσίχλη Κ., 2005,Κεφ.4, σελ.110*)

Το 1917 ψηφίστηκε ο ν. 1702 ο οποίος ενσωμάτωσε τέσσερα νομοθετικά διατάγματα σχετικά με την αναγκαστική απαλλοτρίωση, από την Κυβέρνηση Βενιζέλου στη Θεσσαλονίκη. Ο συγκεκριμένος Νόμος δεν εφαρμόστηκε άμεσα καθώς υπήρχαν πρακτικά κωλύματα από τους τσιφλικάδες, με αποτέλεσμα να οδηγηθούν οι κολίγοι σε νέους αγώνες. Ακολούθησε η ανατροπή της Κυβέρνησης των Φιλελεύθερων, η οποία είχε ως συνέπεια την ανάκληση των διαταγμάτων απαλλοτριώσεων που είχαν κατατεθεί, ενώ επί Πρωθυπουργίας Γούναρη αποσύρθηκε το σχέδιο νόμου σχετικά με τις απαλλοτριώσεις (Τζόκας Σ., 2002, Κεφ.Ι, σελ.62).

Συγκεκριμένα, το 1922 κατατέθηκε από την Κυβέρνηση Γούναρη το σχέδιο νόμου με τίτλο «*κατά της ενεργούμενης αναβολής ή παρεκκύσεως της λύσεως του αγροτικού ζητήματος, της ανατροπής και καταπατήσεως κεκτημένων των αγροτών δικαιωμάτων, κατά της κατόπιν εντολής του Υπουργείου επανόδου τσιφλικούχων εις οργάματα εκδικασθέντων τσιφλικιών, των εξώσεων, κλπ.*» το οποίο επανέφερε σε ισχύ το παλαιό καθεστώς αναστέλλοντας τις θετικές εξελίξεις που είχαν δρομολογήσει τα σχετικά νομοθετήματα της κυβέρνησης Βενιζέλου.

Ωστόσο, το 1923 επί Κυβερνήσεως Πλαστήρα, ψηφίστηκε το Νομοθετικό Διάταγμα «*Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών*» σύμφωνα με το οποίο θεσπίστηκε η αναγκαστική απαλλοτρίωση των τσιφλικιών, αναγκάζοντας και το ίδιο το κράτος να παραχωρήσει εκτάσεις για την αποκατάσταση των καλλιεργητών και των προσφύγων. Οι απαλλοτριώσεις προέβλεπαν την αποζημίωση των τσιφλικάδων, αλλά η εγκατάσταση των κατοίκων θα υλοποιούνταν πριν την καταβολή της αποζημίωσης, διασφαλίζοντας τη διαβίωση των νέων κατοίκων (Πατρώνης Β., 2015. σελ. 7 επ.).

Η μεγάλης έκταση διανομή γης που θεσμοθέτησε το εν λόγω διάταγμα οδήγησε στην απαλλοτρίωση 1.724 αγροκτημάτων (12.000.000 στρμ.), προσφέροντας γη σε 130.000 γηγενών κατοίκων. Αγροκτήματα που ανήκαν σε Τούρκους δόθηκαν σε 145.758 οικογένειες προσφύγων σε 1.954 οικισμούς.

3.2.2 Η ρύθμιση του θεσμού της απαλλοτρίωσης στο Σύνταγμα του 1927

Το Σύνταγμα του 1927 θεωρείται αποτέλεσμα έντονων κοινωνικών και πολιτικών μεταβολών στον Ευρωπαϊκό και Ελληνικό χώρο κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου. Η πολιτειακή του σπουδαιότητά του έγκειται στην κατάργηση της Βασιλείας και στην εγκαθίδρυση της Πρώτης Προεδρευόμενης Κοινοβουλευτικής Δημοκρατίας.

Η ανάγκη ψήφισης ενός νέου συντάγματος συζητείται ήδη από το 1925, όταν παρουσιάζεται για πρώτη φορά στη Βουλή σχετικό σχέδιο Συντάγματος αποτελούμενο από 125 άρθρα από τον Αλ. Παπαναστασίου και μία επιτροπή τριάντα μελών. Το σχέδιο αυτό δεν τέθηκε σε ισχύ, παρά το 1927 καθώς στο ενδιάμεσο διάστημα, το 1925, πραγματοποιήθηκε πραξικόπημα από τον Στρατηγό Πάγκαλο. Τελικά το 1926 αναθεωρήθηκαν κάποια άρθρα του και κατατέθηκε προς ψήφιση το 1927 (2 Ιουνίου), το οποίο πέρασε άμεσα και δημοσιοποιήθηκε ως το επίσημο Σύνταγμα της Ελλάδος (Αλιβιζάτος Ν., 1981, σελ. 14 επ.).

Τα άρθρα του εν λόγω Συντάγματος που αφορούν την ιδιοκτησία και την προστασία της ιδιωτικής περιουσίας κατοχύρωναν τους νέους γεωργούς και ιδιοκτήτες ως κύριους των κεκτημένων τους. Το απαραβίαστο της κατοικίας θεσπίζεται προς προστασία των δικαιωμάτων του πολίτη τόσο σε αγροτικές όσο και σε αστικές περιοχές (άρθρα 15,19). Όπως αναφέρεται στο άρθρο 19 Σ «...Ουδείς στερείται της ιδιοκτησίας αυτού ειμή διά δημόσιαν ωφέλειαν προσήκοντως αποδεδειγμένην, ότε και όπως ο νόμος διατάσσει, πάντοτε δε προηγούμενης πλήρους αποζημίωσης...» (Αλιβιζάτος Ν., 1981, Κεφ.1, σελ.22). Η εν λόγω διάταξη συνοδευόταν και από την διευκρίνηση ότι ως αγρότες και κτηνοτρόφους να διασφαλίσουν τα γεωργικά εργαλεία τους και τα ζωντανά τους ως περιουσιακά στοιχεία ενισχύοντας την οικονομική τους θέση.

Σε ειδικές περιπτώσεις μάλιστα, όπου οι γαιοκτήμονες είχαν στη διάθεσή τους περιοχές με μεταλλεία, πηγές και ρέματα, ορίστηκε με το αρ. 19 Σ ότι αυτά διέπονται από ειδικό καθεστώς και τέθηκαν στη διάθεση του δημοσίου βάση ειδικών νόμων. Ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει και η σχετική πρόβλεψη της δυνατότητας αναγκαστικής επίταξης περιουσιακών στοιχείων σε περιπτώσεις έκτακτων αναγκών, όπως πολεμικών συρράξεων. Αναφορικά με το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι και τη διατήρηση των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων του νέου ιδιοκτήτη σε απαλλοτριωμένη γη πριν την καταβολή της αποζημίωσης, αυτό δεν μεταβλήθηκε, ισχυροποιώντας τα δικαιώματα κυριότητας των νέων ιδιοκτητών επί της απολλοτριωθείσας γης.

3.2.3 Οι κυριότερες νομοθετικές και θεσμικές πρωτοβουλίες για τη διανομή γης κατά τον μεσοπόλεμο

Οι Συνταγματικές διατάξεις του 1911 και του 1927 περί της διανομής γης και οι νόμοι που ψηφίστηκαν προς εκτέλεση των σχετικών με την απαλλοτρίωση γαιών συνταγματικών διατάξεων υπήρξαν καθοριστικές για την πορεία της διανομής της γης

κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, καθώς, όπως προαναφέρθηκε, μέσα από συγκεκριμένα άρθρα δόθηκαν νέα ιδιοκτησιακά δικαιώματα στους πρώην κολίγους, και οι απαλλοτριώσεις αποτέλεσαν το κίνητρο για τον καταμερισμό των τσιφλικιών ανά την επικράτεια.

Από τα σχετικά νομοθετήματα της εποχής ιδιαίτερης αναφοράς χρήζει ο ν. 2052/1919 που εισηγήθηκε ο Γ. Καφαντάρης με αντικείμενο την απαλλοτρίωση τσιφλικιών ανά την επικράτεια και την διανομή τους στους πρώην κολίγους (*Αγριαντώνη Χ., 2003,σελ.110-111*). Ωστόσο, η δημιουργία κατάλληλων συνταγματικών και νομοθετικών διατάξεων δε θα μπορούσε να έχει υπόσταση χωρίς τα απαραίτητα θεσμικά όργανα να τα εφαρμόζουν και να τα προασπίζουν, ενώ κοινό αίτημα όλων των αγροτικών οικογενειών ήταν η θέσπιση οργάνων που θα μπορούσαν να τους ενισχύσουν στην πορεία τους ως μικροϊδιοκτήτες πλέον. Βασικές θεσμικές παρεμβάσεις προς την παραπάνω κατεύθυνση αποτέλεσαν καταρχήν η δημιουργία του Υπουργείου Γεωργίας, Εμπορίου και Βιομηχανίας (1910), με στόχο το σχεδιασμό, τον έλεγχο και τη διοίκηση της αγροτικής και μεταποιητικής οικονομίας. Επίσης, στο πλαίσιο ενίσχυσης της τεχνογνωσίας των νέων αγροτών ιδρύθηκαν οι δύο Γεωπονικές Σχολές, Αθηνών (1920) και Θεσσαλονίκης (1927), ενώ ταυτόχρονα σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη της αγροτικής παραγωγής διαδραμάτισαν τα υπάρχοντα την εποχή εκείνη κρατικά και ιδιωτικά ιδρύματα αγροτικής έρευνας.

Περαιτέρω, το 1923 πραγματοποιήθηκε από τον Παπαναστασίου Αλ. η πρώτη προσπάθεια ίδρυσης της Αγροτικής Τράπεζας, που αποτελούσε χρόνιο αίτημα όλου του αγροτικού κόσμου. Η απόπειρα αυτή ευοδώθηκε το 1927, ενώ η επίσημη λειτουργία της Γεωργικής Τράπεζας τοποθετείται χρονικά το 1929 (*Βερέμης Θ., 1987, χ.σ*). Μέχρι την εποχή εκείνη η οποιαδήποτε οικονομική ενίσχυση της γεωργίας πραγματοποιούνταν μέχρι τότε αποκλειστικά από εξωτερικό δανεισμό ή από εσωτερικό, μέσα δηλ. από τα έσοδα των φόρων (ν. 2749/22, Περί συνάψεως αναγκαστικού δανείου...) (Εφημερίς Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 1922).

Η ΑΤΕ σε άμεση συνεργασία με το Υπουργείο Γεωργίας έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη γεωργική ανάπτυξη κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, αντιμετωπίζοντας ποικίλες προκλήσεις και ανάγκες. Μία από τις πιο σημαντικές προκλήσεις ήταν η ανάγκη για μεγάλα εγγειοβελτιωτικά και εξυγιαντικά έργα, γεγονός που επέσπευσε τη συνέχιση των απαλλοτριώσεων των μεγάλων εκτάσεων, ενώ σε μερικές περιπτώσεις οδήγησε και σε αποξηράνσεις λιμνών, για τη μεγιστοποίηση της καλλιεργήσιμης

επιφάνειας και στη πραγματοποίηση αντιπλημμυρικών έργων για την προστασία των βαλτωδών περιοχών (εισέρρες). Μάλιστα, το 1925 το ελληνικό κράτος σύναψε σύμβαση συνεργασίας με ιδιωτική εταιρία σχετικά με την ανάπτυξη αντιπλημμυρικών μελετών, γεγονός που βοήθησε σημαντικά στην αύξηση των γεωργικών εκτάσεων⁵. Για την τεχνική υποστήριξη δε των έργων αυτών ιδρύθηκαν το 1924 η Υπηρεσία Γεωργικών Μηχανών και εντός του Υπουργείου Γεωργίας το τμήμα Τμήμα Γεωργικής Μηχανικής (Πουλοβασίλης Α., 2002,σελ.19). Η δε οργάνωση μάλιστα του Υπουργείου Γεωργίας και του διοικητικού του μηχανισμού διέπονταν από τον ν. 4142/1929 (Παναγιωτόπουλος Δ. (επιμ.), 2008,σελ.13).

Εκτός όμως από τις απαιτούμενες κρατικές υποδομές, σημαντικό ρόλο στο αγροτικό ζήτημα την περίοδο του Μεσοπολέμου διαδραμάτισαν και οι αγροτικοί συνεταιρισμοί. Η σύσταση τους θεσμοθετήθηκε με το ν. 602/1914, ο οποίος κατέστησε ουσιαστικά τον αγροτικό συνεταιρισμό σημαντικό θεσμικό δίαυλο επικοινωνίας μεταξύ κράτους και των κατοίκων της υπαίθρου. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Β. Πατρώνης: «Σε αυτή την ευνοϊκή συγκυρία, οι θετικές συνέπειες από την θεσμοθέτηση του ν. 602/1914 απέκτησαν πολλαπλασιαστική επίδραση, με αποτέλεσμα την συνδυασμένη και εντοπωσιακή ανάπτυξη των συνεταιρισμών αλλά και της γεωργικής πίστης σε ολόκληρη την αγροτική Ελλάδα: μέχρι το 1926 είχαν ιδρυθεί 4.150 συνεταιρισμοί που εκπροσωπούσαν περίπου 270.000 γεωργούς και ανήκαν σε 39 περιφερειακές ενώσεις» (Πατρώνης Β., 2002, Κεφ.1, σελ. 38-39)

Όμως η συγκεκριμένη νομοθεσία περί γεωργικών συνεταιρισμών μεταβλήθηκε αρκετές φορές, όπως το 1931 με το νόμο 5289/1931, αποκλείοντας από τα όργανα διοίκησης τους αγρότες και επιβάλλοντας εξωτερικές παρεμβάσεις στα αγροτικά όργανα διοίκησης. Η κατάσταση αυτή επιδεινώθηκε επί δικτατορίας Μεταξά, ο οποίος με τον ν.1154/1938 μετέβαλλε τους αγροτικούς συνεταιρισμούς σε εταιρείες μεταξύ αγροτών και κράτους (Χαραλάμπους Κ., 1999, Κεφ.4, σελ.224).

Περαιτέρω, κατά την περίοδο των οικονομικών κρίσεων του μεσοπολέμου το κράτος προχώρησε στη θεσμοθέτηση αυτόνομων οργανισμών (Αυτόνομος Σταφιδικός Οργανισμός, Γραφείο Προστασίας Σύκων, Κεντρική Επιτροπή Προστασίας Σίτου,

⁵ Αυξήθηκαν κατά 380.000 στρέμματα καλλιεργήσιμης επιφάνειας και έθρεψαν σχεδόν 28.000 οικογένειες (Πουλοβασίλης Α., 2002,σελ.19)

ΚΕΠΕΣ) οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι για τη συλλογή των αγροτικών προϊόντων, με στόχο την απορρόφηση των πλεονασμάτων, και τη διασφάλιση της σταθερής τιμολογιακής πολιτικής προς τους γεωργούς. Παράλληλα προωθήθηκαν ευνοϊκές νομοθετικές ρυθμίσεις με σκοπό την προστασία γεωργικών προϊόντων, όπως ο καπνός, ο οποίος δέχτηκε μεγάλο πλήγμα το 1927, επιφέροντας ζημιολύγες επιδράσεις στα οικονομικά των αγροτικών οικογενειών σε ευρεία κλίμακα. Οι κρατικές και νομοθετικές παρεμβάσεις εξασφάλισαν νέες εμπορικές συμβάσεις, εισήγαγαν νέες πρακτικές και συστήματα παραγωγής και επεξεργασίας των προϊόντων, συγκρατώντας τις τιμές στην εγχώρια αγορά αλλά και προωθώντας στο εξωτερικό σε νέες.

Ιδιαίτερη αναφορά είναι απαραίτητη και στην απαλλοτρίωση της εκκλησιαστικής περιουσίας κατά την διάρκεια της αγροτικής μεταρρύθμισης. Η απαλλοτρίωση της Εκκλησιαστικής περιουσίας είχε ξεκινήσει ήδη επί Βασιλείας Όθωνος με το βασιλικό διάταγμα από 7/10/1833 με το οποίο αποφασίστηκε η διάθεση στο Δημόσιο της περιουσίας ερήμων μοναστηριών και η φορολόγηση των υπολοίπων. Συνολικά, έως και το 1909 416 μοναστήρια είχαν παύσει να λειτουργούν και η περιουσία των υπολοίπων είχε περιέλθει υπό τον έλεγχο και την εποπτεία της Πολιτείας, την οποία ασκούσαν οι κατά τόπον Νομάρχες και το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών (Ιερωνύμου, 2012, σελ. 79). Κατά την δεύτερη περίοδο της αγροτικής μεταρρύθμισης, στην οποία εστιάζει το παρόν κεφάλαιο, με τους νόμους 1072/1917 και 2050/1920 ("αγροτικός νόμος") αλλά και με το ψήφισμα της Συντακτικής Συνέλευσης των Αθηνών από 7/6-15/9/1924 σε συνδυασμό με τα άρθρα 1, 2, 22, 25, 26, 39 επ. του από 3/5.10.1924 Ν.Δ. «Περί Κωδικοποίησης των αγροτικών νόμων» και με το άρθρο 25 παρ. 2 του από 24.11/26.12.1925 του Ν.Δ. «Περί τροποποίησης του Αγροτικού Κώδικος», προβλέφθηκε η απαλλοτρίωση κατά παρέκκλιση από το άρθρο 17 του Συντάγματος του 1911 (δηλ. χωρίς αποζημίωση) μεγάλων εκκλησιαστικών και μοναστηριακών εκτάσεων για την αποκατάσταση προσφύγων και ακτημόνων. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Δωρόθεο «ακίνητά της Εκκλησίας αξίας πολλών δις. δραχμών απαλλοτριώθηκαν ενώ το κράτος κατέβαλλε στην Εκκλησία μόλις 46 εκ. δρχ σε ομόλογα με το νόμο 1844» (Δωρόθεου, 1952, σελ. 33).

Τέλος, σημαντική θεσμική συνεισφορά στη διανομή γης αποτέλεσε και το έργο της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων (ΕΑΠ), η οποία ως αυτόνομος οργανισμός και εποπτευόμενος από την Κοινωνία των Εθνών, άσκησε σημαντικές πιέσεις προς το κράτος για την προσφορά γεωργικών εκτάσεων, με στόχο τη μετεγκατάσταση των

προσφύγων. Κύριος στόχος ήταν η οικονομική αυτάρκεια των νέων αγροτικών κοινωνιών, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα την άμεση απορρόφηση των πιστώσεων για την κτίση γης⁶. Οι διαδικασίες πώλησης γης μέσω δανείων προς τους πρόσφυγες ήταν ταχύτερες στην Βόρεια Ελλάδα, όπου ήταν καταγεγραμμένες οι μεγαλύτερες ελληνικές εκτάσεις, και οι οποίες ήταν ιδιαίτερα αεροκατοικημένες και εξασθενημένες μετά την εγκατάλειψη από τους Τούρκους και τους Βούλγαρους. Η αγροτική αποκατάσταση επέφερε σημαντικές αυξήσεις στην παραγωγική γη, ενισχύοντας οικονομικά το κράτος (Ανδριώτης Ν., 1999, σελ.26-27)

Το 1930 λήφθηκαν συγκεκριμένα μέτρα για την προστασία της ιδιοκτησίας των χρεωμένων αγροτών από το κράτος, αναστέλλοντας τις εκτελέσεις απαιτήσεων έναντί τους. Επί δικτατορίας Μεταξά ψηφίστηκε η νομοθεσία *‘Περί ρύθμισης χρεών’* το 1937, καθιερώθηκαν οι συλλογικές συμβάσεις εργασίας, ξεκίνησε και η λειτουργία του Ιδρύματος Κοινωνικών Ασφαλίσεων και καθιερώθηκε και ο θεσμός της *υποχρεωτικής διαιτησίας* για τους εργάτες και τους εργοδότες.

3.3 Οικονομική Αποτίμηση των συνταγματικών και νομοθετικών πολιτικών για τη διανομή της γης κατά τον Μεσοπόλεμο

3.3.1 Η επίδραση των συνταγματικών και νομοθετικών μεταρρυθμίσεων στην αγροτική οικονομία και παραγωγή

Η ιδιωτικοποίηση των εθνικών γαιών και η μετάβαση από τους τσιφλικάδες στους μικροϊδιοκτήτες αγροτικών εκτάσεων αποτέλεσε μία χρονοβόρα διαδικασία, απαίτησε αιματηρούς αγώνες, καθιστώντας την σημαντική και ριζοσπαστική στην Ευρωπαϊκή Μεσοπολεμική κοινότητα. Το αγροτικό ζήτημα σήμανε την έναρξη μίας σειράς μεταρρυθμίσεων στον αγροτικό τομέα, στην οικονομική διοίκηση, στην αναπτυξιακή πολιτική και στην κοινωνική μεταρρύθμιση.

Οι νέοι μικροκαλλιεργητές που προέκυψαν από την διανομή της γης κατευθύνονταν σε παραγωγικά συστήματα τα οποία δεν απέδιδαν, ώστε να εξασφαλίσουν την οικονομική αυτάρκειά τους. Παράλληλα, οι οικονομικές πολιτικές και

⁶ Οι πιστώσεις δίνονταν υπό μορφή δανείων στους πρόσφυγες, τα οποία αποπλήρωναν με τη σειρά τους μέσα από τις αγροτικές δραστηριότητές τους με στόχο την οικονομική τους αυτάρκεια (Πατρώνης Β., 2015, σελ. 10).

πιέσεις που εφαρμόζονταν υπό την μορφή της φορολογίας της αγροτικής παραγωγής δεν τους επέτρεπαν στην εκμηχάνιση της παραγωγής.

Πίνακας 2 Η φορολογία κατά το έτος 1922 με το Ν.2749

Πίναξ καθορίζων τὸν προοδευτικὸν συνθετικὸν φόρον τῆς φορολογητέας καθαρᾶς προσόδου.

Ἔτησια συνολικὰ εἰσοδήματα ἀπὸ 8ρ. 6,000 μέχρι	18,000	ποσοστὸν	4 ο)ς
» » » ὑπερβαίνοντα 8ραχ.	18,000	»	5 ο)ς
» » » » »	24,000	»	6 ο)ς
» » » » »	36,000	»	7 ο)ς
» » » » »	48,000	»	8 ο)ς
» » » » »	60,000	»	9 ο)ς
» » » » »	72,000	»	10 ο)ς
» » » » »	90,000	»	11 ο)ς
» » » » »	108,000	»	12 ο)ς
» » » » »	126,000	»	13 ο)ς
» » » » »	144,000	»	14 ο)ς
» » » » »	168,000	»	15 ο)ς
» » » » »	192,000	»	16 ο)ς
» » » » »	216,000	»	17 ο)ς
» » » » »	240,000	»	18 ο)ς
» » » » »	270,000	»	19 ο)ς
» » » » »	300,000	»	20 ο)ς
» » » » »	336,000	»	21 ο)ς
» » » » »	360,000	»	22 ο)ς
» » » » »	396,000	»	23 ο)ς
» » » » »	432,000	»	24 ο)ς
» » » » »	468,000	»	25 ο)ς
» » » » »	504,000	»	26 ο)ς
» » » » »	540,000	»	27 ο)ς
» » » » »	590,000	»	28 ο)ς
» » » » »	650,000	»	29 ο)ς
» » » » »	720,000	»	30 ο)ς

Πηγή: Εφημερίς Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 1922.

Επιβαρυντικό παράγοντα για την γεωργική παραγωγή αποτελούσε επίσης η έλλειψη σχετικής τεχνογνωσίας, γεγονός που οδήγησε στη δημιουργία των Γεωπονικών Σχολών Αθηνών και Θεσ/κης, οι οποίες συνέβαλλαν ουσιαστικά στην καταπολέμηση αυτού του μειονεκτήματος αναβαθμίζοντας το μελλοντικό ανθρώπινο δυναμικό στο τομέα της γεωργίας, παρέχοντας νέα τεχνογνωσία.

Σε γενικά πλαίσια η απλή ανάπτυξη των μικροκαλλιεργητών δε μπορούσε να αποφέρει την αντίστοιχη ανταγωνιστική ανάπτυξη της Ελλάδος, γεγονός που έστρεψε το ενδιαφέρον των κυβερνήσεων του Μεσοπολέμου στην προσπάθεια προσέλκυσης κεφαλαίων για την ανάπτυξη της βιομηχανίας. Η βιομηχανική ανάπτυξη όμως απαιτούσε εργατικό δυναμικό και ένα αντίστοιχο θεσμικό πλαίσιο που να διασφαλίζει την οικονομική ανεξαρτησία των πολιτών χωρίς να χρειάζεται η απόκτηση γης καθώς αυτή πλέον είχε διανεμηθεί σε ένα μεγάλο αριθμό οικογενειών. Το γεγονός αυτό οδήγησε πολλούς πολίτες στην σταδιακή αποστροφή από την ενασχόληση με την γεωργία, ένα

γεγονός το οποίο επέτρεψε μελλοντικά την κτήση εκτάσεων γόης από ολίγους και την δημιουργία πάλι μεγάλων ιδιοκτησιών (Τσουλφίδης Λ., 2009, Κεφ. 7, σελ.450-453).

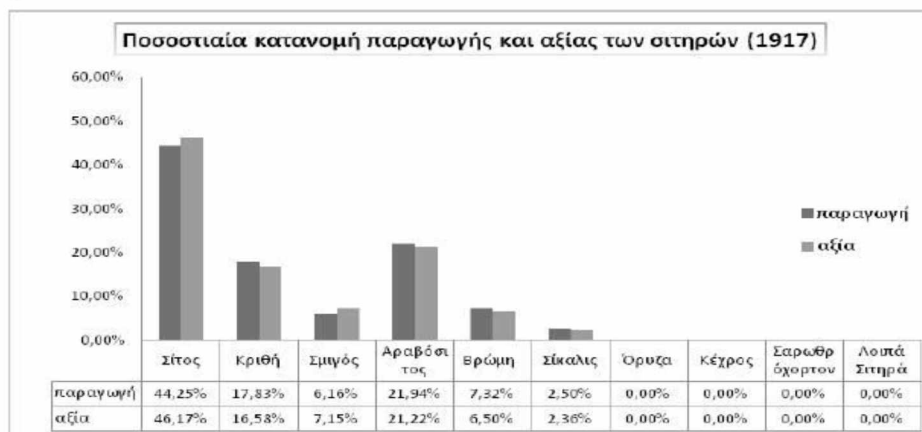
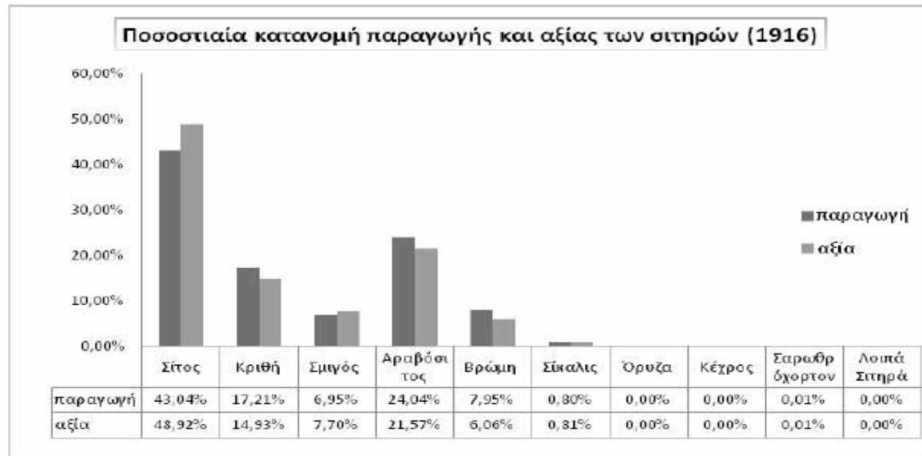
Επίσης, οι συνταγματικές και νομοθετικές μεταρρυθμίσεις του αγροτικού ζητήματος κατά το 1871 και το 1911-1927 θεωρήθηκαν από μερίδα των ιστορικών ότι ναι μεν συνέβαλλαν στην κατάργηση των μεγάλων ιδιοκτησιών και στην ανάπτυξη της γεωργικής οικονομίας αλλά παράλληλα συντέλεσαν στην επιβράδυνση της βιομηχανικής ανάπτυξης όταν στην λοιπή Ευρώπη η εκβιομηχάνιση αποτελούσε σημαντικό μοχλό ανάπτυξης μεσοπολεμικά.

Όσον αφορά τον τομέα των εξαγωγών γεωργικών προϊόντων την περίοδο του μεσοπολέμου, η σύναψη συμβάσεων με τις ευρωπαϊκές αγορές για την εξαγωγή ελληνικών προϊόντων επιλέγονταν βάση των πολιτικών γνωριμιών και επιδράσεων της βασιλικής οικογένειας, και των πολιτικών της Βουλής. Οι βασικές δυνάμεις που επηρέαζαν την αγροτική οικονομία της Ελλάδος ήταν η Αγγλία, η Γαλλία και η Γερμανία. Οι διαμάχες ήταν ακόμα νωπές από τη λήξη του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, δείχνοντας τον ισχυρό ανταγωνισμό μεταξύ τους για την κατάκτηση εδαφών σε μικρές νεοσύστατες χώρες όπως η Αυστρία, η Ουγγαρία και η Ελλάδα. Η Γερμανία έχοντας στην κατοχή της ένα σημαντικό ποσοστό των καλλιεργειών καπνού της Ελλάδος (40%) μπορούσε να ασκήσει σχετικές πιέσεις οι οποίες είχαν σαν τελικό αποδέκτη τις αγροτικές οικογένειες της Θράκης οι οποίες έφεραν τη μεγαλύτερη παραγωγή καπνού. Οι περιοχές εκείνες ήδη είχαν δεχτεί μεγάλο πλήγμα οικονομικό καθώς με την μετακίνηση των τούρκικων πληθυσμών οι οποίοι διέθεταν εμπειρία στην παραγωγή και μεταποίηση του καπνού, ένα μεγάλο μέρος του εξειδικευμένου ανθρώπινου δυναμικού μετακινήθηκε, επιφέροντας σημαντική οικονομική κρίση στην περιοχή, η οποία αντιμετωπίστηκε αποτελεσματικά σημαντικά μετά το Προσφυγικό (1922) μέσα από την πληθυσμιακή ενίσχυση των περιοχών από Έλληνες πρόσφυγες της Μικράς Ασίας και του Πόντου, οι οποίοι προσέφεραν νέα εργατικά χέρια και σημαντική τεχνογνωσία στην γεωργική παραγωγή(Σακελλαρόπουλος Θ., 1992, σελ.214-233).

3.3.2 Η πορεία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο

Η μεσοπολεμική οικονομία της Ελλάδος είναι επί τω πλείστω αγροτική με τον βασικό της παραγωγικό κλάδο στην εξαγωγή σταφίδας, σύκων και καπνού, ενώ εγχώρια του σίτου και ελαιόλαδου.

Πίνακας 3 Παραγωγή και αξία αγροτικών προϊόντων στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου

Πηγή: *Ανωγιάτης, Αθανασοπούλου, Δουκάκης, 2018, σελ. 16επ.*

Τα εξαγώγιμα προϊόντα αποτελούσαν τη βασική πηγή εισοδήματος του ελληνικού κράτους. Το 1911 το ελληνικό κράτος παρουσίασε έναν ισολογισμό εσόδων 240 εκ. δραχμών και έξοδα 181 εκ. δραχμές, νούμερα τα οποία αντιστράφηκαν με τη προσφυγική κρίση. Οι ποικίλες κρίσεις οδήγησαν στην εύρεση εναλλακτικών νέων

καλλιεργειών απωθώντας τις παλαιότερες. Ταυτόχρονα διογκώθηκε η σημασία της αγροτικής παραγωγής για την εθνική οικονομία μέσα από την επέκταση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων (Ανωγιάτης Δ./Αθανασοπούλου Ι./Δουκάκης Κ., 2018, σελ.3-5)

Πίνακας 4 Κατανομή προϊόντων στο Μεσοπόλεμο με ποσοστόση

	1928	1929	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1936	1937
I. Σιτηρά	31,48%	33,79%	29,85%	32,09%	36,92%	41,44%	0,55%	37,35%	32,52%	34,98%
II. Όσπρια	1,23%	1,56%	1,77%	1,78%	1,72%	1,85%	0,08%	1,67%	2,22%	2,10%
II. Όσπρια Φασόλια Ξηροί εντός Αραβοσίτου	0,00%	0,16%	0,12%	0,30%	0,33%	0,28%	0,00%	0,29%	0,35%	0,32%
III. Προϊόντα Λαχανοκήπ.	2,33%	3,39%	3,29%	5,05%	4,84%	4,62%	0,31%	5,23%	5,94%	5,78%
IV. Βιομηχανικά και αρωματικά προϊόντα	20,61%	24,63%	25,24%	15,61%	8,63%	12,17%	0,02%	18,00%	25,80%	18,01%
V. Ζωοτροφικά προϊόντα	1,62%	2,36%	1,69%	3,10%	2,63%	2,37%	0,31%	2,90%	3,33%	2,64%
V. Ζωοτροφικά προϊόντα Σανός εκ των σιτηρών και άχυρον	0,00%	0,11%	0,52%	4,87%	5,25%	4,25%	0,08%	4,98%	4,61%	4,40%
VI. Γλεύκος	8,07%	6,92%	7,96%	7,95%	8,12%	6,30%	1,87%	6,51%	3,71%	5,35%
VII. Σταφύλια φαγητού	0,91%	0,55%	1,29%	1,51%	1,33%	1,28%	0,02%	1,62%	0,96%	1,14%
VIII. Σταφίς	12,26%	11,35%	11,11%	9,83%	12,13%	11,59%	2,93%	8,47%	8,11%	6,64%
IX. Έλαιον	17,65%	12,92%	14,91%	16,05%	16,60%	12,78%	83,08%	11,54%	11,74%	16,39%
X. Ελαίαι	3,85%	2,25%	2,24%	1,86%	1,50%	1,07%	10,76%	1,43%	0,70%	2,25%
XI. Έτερα προϊόντα μη κατονομαζόμενα	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%	0,00%
Σύνολο	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%	100,00%

Πηγή: Ανωγιάτης, Αθανασοπούλου, Δουκάκης, 2018, σελ. 202

Κατά τη μεσοπολεμική περίοδο παρατηρείται γενικά μία τάση εκβιομηχάνισης αλλά και μία έντονη τάση επανααγροτοποίησης. Η παροχή συνεχών κεφαλαίων ενίσχυσης νέων αλλά και ήδη υφιστάμενων αγροτικών οικογενειών αποτελούσαν βασικούς δείκτες που υποδείκνυαν την ανοδική τάση της της αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου. Αυτή η τάση επιβεβαιωνόταν και εισροές εσόδων του κράτους από τους ελληνικούς δασμούς των αγροτικών προϊόντων όπως προβάλλονται στον Πίν.3, γεγονός που επιβάρυνε το κόστος και τον τρόπο διάθεσής τους.

Πίνακας 5 Εξέλιξη δασμών αγροτικών προϊόντων 1867-1914

Έτος	Σίτος	Καλαμπόκι	Άλευρα
1867	100	100	100
1884	500	2.933	40,9
1892	8.000	7.333-4.400	4.254-2.304
1904	22.000	-	-
1905	24.200	-	-
1914	30.560	-	14.000

Πηγή: Βεργόπουλος Κ., 1975, σελ.142-143

Μάλιστα, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι η κτηνοτροφία, η οποία απαιτούσε μεγάλες εκτάσεις για βοσκοτόπια, ασκούσαν συμπληρωματικά σε σχέση με τη γεωργία δημιουργώντας μία μονομερή οικονομία και όχι μία ολιστική προσέγγιση ανάπτυξης⁷. Το 1922 το ελληνικό κράτος με την κρίση του προσφυγικού ζητήματος εισέρχεται σε οικονομικό αδιέξοδο, προκρίνοντας ως βιώσιμη οικονομική λύση τον εσωτερικό δανεισμό. Κατά συνέπεια, πραγματοποιήθηκε διχοτόμηση του χαρτονομίσματος έναντι ομολόγων, ενώ το 1926 για την επίτευξη της στέγασης και διάρθρωσης των νέων πληθυσμών το ελληνικό κράτος αναγκάζεται να επαναχρησιμοποιήσει τη μέθοδο του εσωτερικού δανεισμού επηρεάζοντας καθοριστικά την οικονομική πορεία της χώρας, με κορύφωση το Κράχ του 1929 το οποίο είχε τις ρίζες του στην οικονομική κρίση της Αμερικής την εποχή εκείνη.

Από το 1929 και μετέπειτα οι αγροτικές δραστηριότητες παρουσίασαν αύξηση της τάξεως του 67% των γεωργικών προϊόντων της χώρας, αντιπροσωπεύοντας το 34,8% του εθνικού εισοδήματος. Μετά την κρίση του '29 η ανοδική πορεία της αγροτικής οικονομίας καταγράφεται με ποσοστό 44,2% μέχρι και το 1939. Σε αυτά τα ποσοστά συνεισφέρουν οι 1.300.000 αγρότες, οι οποίοι αποτελούσαν το 52% του πληθυσμού της χώρας. Η αυξητική τάση της παραγωγής προβάλλεται από το σχετικό Πίνακα 3, ιδιαίτερα στην παραγωγή των σιτηρών, ενώ σε άλλους η αγροτική παραγωγή

⁷ Από το 10% το 1914 συντελέστηκε μείωση στο 8% το 1928 στις κτηνοτροφικές δραστηριότητες, που ουσιαστικά αποτελούσαν συμπληρωματική δραστηριότητα στις καλλιεργητικές δραστηριότητες (Ανωγιάτης Δ./Αθανασοπούλου Ι./Δουκάκης Κ., 2018, σελ. 202)

παρουσιάζεται μειωμένη, όπως στην ελαιοπαραγωγή, σύμφωνα με τα ποσοστά που καταλαμβάνουν σε αξία στην αγροτική οικονομία (άνοδος από το 1928 μέχρι το 1937 της τάξεως του 3.5%) (Ανωγιάτης Δ./Αθανασοπούλου Ι./Δουκάκης Κ., 2018, σελ.202)

Περαιτέρω, η αγροτική οικονομία του μεσοπολέμου χαρακτηρίζεται από έναν συνεχή αγώνα κάλυψης των εγχώριων σιτικών αναγκών καθώς αυτές αυξήθηκαν λόγω των προσφύγων. Συγκεκριμένα, όσον αφορά την παραγωγή αγροτικών προϊόντων για εγχώρια σίτιση καταγράφηκε την εν λόγω περίοδο ένα μεγάλο έλλειμμα της τάξεως του 70% το οποίο καλυπτόταν από τις εισαγωγές προϊόντων, γεγονός που δημιουργούσε σημαντικό οικονομικό ζήτημα καθώς αφορούσε την επισιτιστική αυτάρκεια της χώρας. Οι παλαιές καλλιέργειες όπως το λάδι, το βαμβάκι, η σταφίδα, ο καπνός και τα σύκα διαθέτονταν στο εξωτερικό ενώ το λάδι, το σιτάρι και το βαμβάκι στήριζαν τις εγχώριες ανάγκες. (βλ. Γράφημα3, Παράρτημα Α). Το σιτάρι αποτελούσε το βασικό οικονομικό πόρο για τις πεδινές περιοχές καλύπτοντας το 75% των εκτάσεων ιδιαίτερα κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις πιο εμπορικές καλλιέργειες συγκαταλέγονταν επίσης τα όσπρια τα οποία γνώρισαν μία άνοδο της τάξεως του 177%, και τα οπωρολαχανικά κατά 311%. Οι αμπελώνες και οι ελαιώνες στήριζαν σημαντικά την αγροτική οικονομία της Ελλάδος ενισχύοντας αργότερα και τον βιομηχανικό τομέα στην παραγωγή, εμφιάλωση και επεξεργασία των πρώτων υλών και των παραγώγων τους (Κώστας Κ., 1987, Κεφάλαιο Α).

Κατά την κρίση του Μεσοπολέμου, αποκορύφωμα της οποίας υπήρξε η πτώχευση του κράτους το 1932, σημειώθηκε μείωση των εξαγωγίμων αγροτικών προϊόντων αλλά και των εγχώριων με δυσμενείς οικονομικές επιπτώσεις για τις αγροτικές οικογένειες οι οποίες δε μπορούσαν να ανταπεξέλθουν στις οικονομικές φορολογικές απαιτήσεις της Κυβέρνησης. Ειδικότερα, παρατηρήθηκε μία γενική πτώση της παραγωγής στο 45% με υποτίμηση των προϊόντων που έφθαναν το 75% (φασόλια). Η κρίση στις αναπτυγμένες χώρες της Μεσοπολεμικής περιόδου (Αγγλία, Γαλλία, Γερμανία, Ελβετία και άλλες), οδήγησε στη μείωση της ζήτησης των προϊόντων πολυτελείας, επιφέροντας συνακόλουθα σχετική κρίση και στους αντίστοιχους τομείς της αγροτικής οικονομίας της Ελλάδος. Συγκεκριμένα, από το 1928 μέχρι το 1933 οι πτώσεις των τιμών του ελαιόλαδου, της σουλτανίνας, του καπνού, των δερμάτινων ειδών ήταν της τάξεως του 50% και κατάφεραν να ανακάμψουν κατόπιν σχετικών αποφάσεων της κυβέρνησης για τους δασμούς, την εξασφάλιση σταθερών εγχώριων τιμών πώλησης

σε συνδυασμό με τις νομισματικές πολιτικές και τις εξωτερικές πολιτικές στο τομέα των εξαγωγών και οικονομικών συνεργασιών (Σακελλάροπουλος Θ., 1992, σελ. 62επ.).

Η εισροή συνεχούς συναλλάγματος από την Αγγλία και την Αμερική δημιουργούσε οικονομική εξάρτηση της Ελλάδος, γεγονός που αντιστράφηκε στο Μεσοπόλεμο μέσω της αγροτικής εξάρσης των ελληνικών προϊόντων (Πιν. 4). Με τα τελευταία προϊόντα (κρασί και λάδι) να φέρνουν τη χώρα στην τρίτη θέση στην ευρωπαϊκή παραγωγή, η Ελλάδα ανταγωνιζόταν κατά το Μεσοπόλεμο επάξια τις άλλες μεσογειακές χώρες, όπως την Ιταλία και την Ισπανία. Οι εξαγωγές καπνού στην Γερμανία κατέστησαν την χώρα τη μεγαλύτερο συνέταιρο στις εξαγωγές έναντι της Αγγλίας. Ο καπνός και το βαμβάκι ως νέες καλλιέργειες, αποτελούσαν πλέον τους βασικούς οικονομικούς πόρους της ελληνικής αγροτικής οικονομίας, με τη δεκαετία του '20 να αναδεικνύει τον καπνό ως το πιο εξαγωγίμο προϊόν και τη δεκαετία του '30 να ανακηρύσσεται ως η χρονιά του βαμβακιού, δημιουργώντας ένα ισοζύγιο μετά το κενό που δημιούργησε η κρίση της σταφίδας ιδιαίτερα στις περιοχές της Πελοποννήσου. Η χαρτογράφηση της αγροτικής Ελλάδος της εποχής αυτής σύμφωνα με τα πιο κερδοφόρα εξαγωγίμα προϊόντα προβάλλει την Κρήτη ως αναδυόμενη δύναμη στη σταφίδα, μετά τη Βορειοδυτική Πελοπόννησο, τη Θεσσαλία ως έχουσα τα πρωτεία στην παραγωγή εκτός από σιτάρι και βαμβακιού β μαζί με τη Θράκη, η οποία φημιζόταν για τον υψηλής ποιότητας καπνό της, όπως και σήμερα, μαζί με το Άργος και το Αγρίνιο. Στη Μακεδονία σε σημαντική παραγωγική περιοχή αναδεικνύονται οι Σέρρες, οι οποίες μαζί με τη Στερεά Ελλάδα (Θήβα και Λαμία) έφεραν τις μεγαλύτερες εκτάσεις βαμβακοκαλλιιεργειών ανά την επικράτεια (Αγριαντώνη Χ., 2003, σελ. 122).

Πίνακας 6 Εισροές εσόδων από την Αμερική 1916-1924

	εκατομμύρια γρυσά φράγκα
1914	69
1915	60
1916	85
1917	80
1918	140
1919	330
1920	670
1921	330
1922	200
1923	110
1924	212

Πηγή: Ζολώτας Ε., σε Παναγιωτόπουλο Δ., 2004 σελ. 47-48

Περαιτέρω, η αγροτική οικονομία οδήγησε και στην ανάπτυξη της σχετικής βιομηχανίας καταμετρώντας 164 καπνοβιομηχάνους (Παπαστράτος, Ματσάγκος - Βόλος, κ.α), ενώ στις βαβμακοβιομηχανίες παρατηρήθηκε τριπλασιασμός της πρώτης ύλης, με παραγωγικότητα 40% αυξημένη από το μέσο όρο της Παγκόσμιας Παραγωγής, δίνοντας στην Ελλάδα σημαντικό ανταγωνιστικό πλεονέκτημα έναντι της Τουρκίας και της Αιγύπτου (*Αγριαντώνη Χ., 2003, σελ. 121*).

Τέλος, πρέπει να αναφερθεί ότι σημαντική επίδραση στην αγροτική οικονομία είχαν τα εθνικά γεγονότα της Μεσοπολεμικής περιόδου, τα οποία επηρέαζαν τις εξαγωγές και έθεταν σε επικινδυνότητα ελληνικές περιοχές οι οποίες μαστίζονταν ακόμα υπό κατοχικά καθεστώτα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι σχέσεις με την Ιταλία η οποία προστάτευε τα Αλβανικά συμφέροντα, δημιουργώντας ζητήματα στα Δωδεκάνησα και στη Βόρεια Ήπειρο. Προσπάθειες εξωτερικής πολιτικής και φιλικών σχέσεων των Κυβερνήσεων με τις Βαλκανικές χώρες, όπως τη Βουλγαρία και τη Σερβία, οδήγησαν στη διάνοιξη των οδικών συγκοινωνιών, ενώ οι σχέσεις με τη ναυτική τότε δύναμη, τη Μ. Βρετανία, ενίσχυσαν τις θαλάσσιες μεταφορές στη Μεσόγειο και τις διηπειρωτικές συνεργασίες (*Αγριαντώνη Χ., 2003, σελ. 121*).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3^ο: Η Τρίτη περίοδος της συνταγματικής μεταρρύθμισης της αγροτικής οικονομίας - Το Κωπαϊδικό ζήτημα

4.1 Το Κωπαϊδικό ζήτημα

4.1.1 Ιστορική αναδρομή

Το χρονικό του έργου της αποξήρανσης ξεκινάει από το 1833 από την δημοσιοποίηση της ιδέας αποξήρανσης της λίμνης και ολοκληρώνεται το 1953 με την απαλλοτρίωση της γης και την παραχώρησή της στους κατοίκους της Υλίκης, σε σαράντα χωριά της Βοιωτίας και της Λοκρίδας, και στο δημόσιο για την ανάπτυξη κοινωφελών έργων και στην εταιρεία διαχείρισης ως έσοδο για τη διασφάλιση της διαχείρισης του έργου και συντήρησής του.

Η αφετηρία του όλου εγχειρήματος της αποξήρανσης εντοπίζεται στην περίοδο της Βασιλείας του Όθωνα, όταν και εκπονήθηκε από Βαυαρό μηχανικό εντεταλμένο από τον Βασιλιά η πρώτη μελέτη, η οποία όμως λόγω προσωπικών διαφορών και πολιτικών φιλοδοξιών των εμπλεκομένων η έμεινε στη θεωρία. Η μελέτη συνεχίστηκε το 1835 με 1836 από Έλληνα αυτή τη φορά μηχανικό, τον Παναγιώτη Παπαναούμ, αλλά δεν έγινε αποδεκτή από τον μηχανικό της αυλής του τότε βασιλιά.

Μία από τις σημαντικότερες ελλείψεις της μελέτης ήταν η έλλειψη πραγματικής καταγραφής της έκτασης της λίμνης. Τα χωρικά δεδομένα δόθηκαν για συνέχιση της μελέτης κατόπιν πολιτικής απόφασης μέσω του βασιλικού διατάγματος και η σχετική τοπογραφική μελέτη ολοκληρώθηκε από τον υπουργικό σύμβουλο D.A Gebhard, ο οποίος μπόρεσε να αποτυπώσει την λίμνη κατά την διάρκεια μιας περιόδου μεγάλης ξηρασίας, γεγονός που διευκόλυνε σημαντικά αυτό το έργο του.

Η μελέτη του υπεύθυνου γεωμέτρη οδήγησε σε μία εκτίμηση του κόστους του έργου της τάξεως των 1.664.000 δρχ., καθιστώντας το έργο αρκετά δαπανηρό και οδηγώντας στην απόρριψή του. Στο πλαίσιο αντιμετώπισης των φυσικών καταστροφών που προκαλούνταν στην λίμνη και στις περιμετρικές περιοχές με χαμηλότερο κόστος από το προβλεπόμενο έργο, ο μηχανικός της βασιλικής αυλής Eduard Luft, προχώρησε σε μία σειρά επικουρικών έργων για τον καθαρισμό των διόδων διαφυγής των λιμναζόντων νερών προς τον Ευβοϊκό κόλπο, χρησιμοποιώντας τις υφιστάμενες αρχαίες υποδομές. Ο προϋπολογισμός για το έργο ανέρχονταν στις 300.000 σύμφωνα με το Βαυαρό Μηχανικό, ενώ με εκτιμήσεις του Μηχανικού

Παπαναούμ, το έργο για να ολοκληρωθεί θα απαιτούσε 7.000.000 δραχμές, μία εκτίμηση η οποία δε λήφθηκε την εποχή εκείνη υπόψη, αλλά όπως αποδείχτηκε αργότερα ήταν ορθή. Τα αποσπασματικά έργα απέδωσαν προκαλώντας την αποξήρανση της λίμνης κατά το μεγαλύτερο μέρος της, διατηρώντας την βασική κοίτη του Κηφισού, χωρίς όμως να επιλυθεί το ζήτημα ολοκληρωτικά. Η τελική επίλυση του ζητήματος της Λίμνης Κωπαΐδας απαιτούσε μία σειρά συμπληρωματικών έργων τα οποία όμως δεν εκπληρώθηκαν λόγω του θανάτου του μηχανικού (*Αφεντόπουλος Ι., 1930, σελ. 25*).

Το 1844 το θέμα της Κωπαΐδας επαναφέρεται στους πολιτικούς κύκλους από τον Κωλλέτη ο οποίος πλέον είναι ο πρώτος κοινοβουλευτικός Πρωθυπουργός της Ελλάδος, με μεγάλη επιρροή στον κύκλο Γάλλων επιχειρηματιών. Μία δεύτερη προσπάθεια για μελέτη και εκτίμηση του έργου πραγματοποιείται από Γάλλο μηχανικό αυτή τη φορά. Η μελέτη αφορά την καταγραφή περισσότερων χαρακτηριστικών και συλλογή επιπλέον λεπτομερειών. Η τελική μελέτη ονομάστηκε σχέδιο Sauvage το οποίο προέβλεπε τη διάνοιξη διώρυγας περιμετρικά της λίμνης έκτασης πενήντα χιλιομέτρων και μία δεύτερη επικουρική στο κέντρο της έκτασης είκοσι χιλιομέτρων καταλήγοντας στους κόλπους Κεφαλαρίου και Λάρυμνας, ενώ το δεύτερο μέρος έργων αφορούσε τη διοχέτευση των υδάτων στην Υλίκη και την Παραλίμνη (*Λάμπρου Γ., 1995, σελ. 16 επ.*).

Ο τελικός προϋπολογισμός ήταν μεγαλύτερος από τον πρώτο προϋπολογισμό έργου, 2.489.051 γαλλικά φράγκα (ισοτιμία τότε περίπου 7εκ. δρχ.). Η τελική μελέτη έγινε δωρεά το 1846 από τον οίκο Eichthal προς την τότε ελληνική κυβέρνηση. Συνεπώς η αξιοποίηση των δεδομένων της μελέτης ήταν πλέον θέμα της εκάστοτε Κυβέρνησης και του διορισμένου πρωθυπουργού. Αντ' αυτού ο αγώνας για την ολοκλήρωση του έργου συνεχίζεται εκ νέου με την αποστολή του Δ. Παπαγεωργίου το 1852. Η νέα μελέτη αφορά την καταγραφή των καταβόθρων της λίμνης και την αξιοποίηση των υφιστάμενων αρχαίων υποδομών με τελικό αποδέκτη τα Σκροπονέρια, μαζί με άλλα εγγειοβελτιωτικά έργα. Τελικά και αυτή η μελέτη δεν αξιοποιήθηκε για την υλοποίηση του έργου, λόγω του κόστους του.

Μέχρι το 1852 η πολιτική σκηνή αποτέλεσε καταλυτικό παράγοντα για την επίλυση του Κωπαϊδικού ζητήματος, χωρίς όμως να επιφέρει σημαντικά αποτελέσματα. Το 1858 οι Άγγλοι ζητούν ανταποδοτικά οφέλη αν αναλάβουν το έργο, μέσα από μία σειρά διαπραγματεύσεων με την κυβέρνηση. Οι προτάσεις

περιλάμβαναν την αξιοποίηση των εκτάσεων για 99 έτη με και την αφορολόγητη εκμετάλλευση τα πέντε πρώτα έτη, αποδίδοντας μετά τα πρώτα πέντε έτη 20% φορολογία από τα γεωργικά προϊόντα. Ωστόσο, η πρόσθετη απαίτηση για την ικανοποίηση των αναγκών των Άγγλων εργατών που ήταν και βοσκοί, παραχωρώντας δηλαδή τα βοσκοτόπια στις περιμετρικές ορεινές εκτάσεις, επέφερε την απόρριψη του έργου (*Μέλλιος Ν., 1996, σελ.25*)

Επτά έτη αργότερα και συγκεκριμένα το 1865 υπογράφηκε η περίφημη Σύμβαση Σαρραζίν Μομφεριέρ (Sarragin Moferier). Το όνομά της το έλαβε από τον Σαρραζίν Μομφεριέρ, ο οποίος ήταν εκπρόσωπος μίας μερίδας Γάλλων επιχειρηματιών οι οποίοι ενδιαφέρονταν να επενδύσουν στα ελληνικά εδάφη (*Χρήστου Θ.Δ., 2002, σελ.142*). Η σύμβαση προέβλεπε την εκμετάλλευση των εδαφών από Γαλλικά συμφέροντα για 99 έτη, ενώ με τη λήξη της προθεσμίας τα 80.000 στρέμματα θα μεταφέρονταν ως ιδιοκτησία στον Μομφεριέρ και 160.000 στρέμματα στους κατοίκους της Βοιωτίας. Η εν λόγω συμφωνία δεν ευδόκησε καθώς τελικά ο Μομφεριέρ δεν είχε τα μέσα για ένα τόσο μεγάλο έργο, όπως παρομοίως και ο Γάλλος Ερρίκος Μπονέρ, οδηγώντας την εκάστοτε κυβέρνηση να τους κηρύξει έκπτωτους το 1873.

Ένα χρόνο αργότερα, το 1866, μία ομάδα Ελλήνων δημιούργησαν μία επιτροπή (Α. Γεωργαντά, Χρ. Ζιμβρακάκη, Ν. Χατσόπουλο, Δ. Λεβίδη, Α. Πετσάλη και Εμ. Τοπάζη) η οποία θα προσέλκυαν μία ομάδα Ελλήνων ομογενών επιχειρηματιών να αναλάβουν το έργο. Η προσπάθεια δεν είχε αποτέλεσμα λόγω έλλειψης ενδιαφέροντος από την ομογένεια. Παρ' όλα αυτά μία νέα μελέτη κατατέθηκε από τους Μανιατάκη, Ηπίτη, Σκαλιστήρη, και Μεταξά η οποία εγκρίθηκε ένα χρόνο αργότερα. Δυστυχώς δεν ξεκίνησαν οι εργασίες οδηγώντας στην ακύρωση της σύμβασης.

Το Κοπαιδικό ζήτημα πάγωσε για μία δεκαετία χωρίς κάποια εξέλιξη στη μελέτη ούτε στο έργο. Το 1876 ο Όμιλος Ελληνικών Τραπεζών (Εθνική, την Ιονική, την Γενική Πιστωτική και την Βιομηχανική Τράπεζα) και ο Σκαρλάτος Σούτσος προτείνουν τη σύσταση Ανώνυμης Εταιρείας η οποία θα αναλάμβανε το έργο ολοκληρωτικά, παρέχοντας το εργατικό δυναμικό, και τις μελέτες. Η Ελληνική Κυβέρνηση προχώρησε, η νέα μελέτη κατατέθηκε από το Γάλλο μηχανικό Rebol, μαζί με το κόστος του έργου, αλλά για λόγους άγνωστους το εγχείρημα δεν προχώρησε.

Το 1879, τρία έτη αργότερα, ο Γάλλος Μηχανικός Moule, έκανε μία νέα πρόταση εναλλακτική από αυτή της Σύμβασης Σωβάζ, στηριζόμενος στη μελέτη του προαναφερόμενου Rebol. Πιο συγκεκριμένα προτάθηκε η χρήση της λίμνης Υλίκης και της λίμνης Παραλίμνης ως ταμιευτήρες νερού για την άρδευση των καλλιεργητικών εκτάσεων κατά τους θερινούς μήνες, αντιμετωπίζοντας τα φαινόμενα ξηρασίας. Το 1880 υπογράφηκε τελικά επί κυβερνήσεως Χαρ. Τρικούπη, σύμβαση με Γαλλική εταιρεία υπό τους ίδιους όρους αξιοποίησης των νέων εδαφών με τις διαπραγματεύσεις του Σαρραζίν Μομφεριέρ. Η νέα εταιρεία που αναλαμβάνει το έργο ονομάζεται «Γαλλική Εταιρία προς αποξήρανσιν και καλλιέργειαν της Κωπαΐδας λίμνης» με αρχιμηχανικούς δημοσίων έργων της Γαλλίας Tarrate και Pochet, οι οποίοι κλήθηκαν να μελετήσουν την πρόταση. Τα ήδη εκπονηθέντα σχέδια εμπλουτίζονται με επικουρικά έργα, όπως η κατασκευή διώρυγας από την Υλίκη προς την Παραλίμνη και η διάνοιξη σήραγγας από Παραλίμνη προς την παραλία της Ανθηδόνας στον Ευβοϊκό Κόλπο. Τα νέα έργα θα πρέπει να ολοκληρωθούν μέσα στο νέο προϋπολογισμό των 15 εκ. γαλλικών φράγκων υπό την επίβλεψη του Μηχανικού Pochet (Χρήστος Θ. Δ., 2002, σελ. 7 επ.).

Η ολοκλήρωση του έργου πραγματοποιείται τελικά μετά από μία σειρά δυσκολιών που προέκυψαν στην πορεία, διαρκώντας έξι έτη, από το 1880 μέχρι το 1886. Οι Γάλλοι τήρησαν τις συμβατικές τους υποχρεώσεις διακηρύσσοντας το έργο ως σύμβολο της Ελληνογαλλικής φιλίας και μάλιστα αναρτώντας επιγραφή στη σήραγγα «Ομόνοια των Ελλήνων και των Γάλλων Γεωργίου του Α βασιλεύοντος, η Γαλλική εταιρεία της Κωπαΐδος την τε γην αποτεμούσα και τα όρη διαρύσσα την μεν λίμνην εξήγαγε..».

Ωστόσο, ένα μόλις χρόνο αργότερα το έργο απέτυχε λόγω αστοχίας της εδαφολογικής μελέτης, καθώς δε λήφθηκε υπόψη η σταθερότητα και η σύσταση του πυθμένα της λίμνης ο οποίος αποδείχτηκε εξαιρετικά ασταθής. Συγκεκριμένα, ο πυθμένας της λίμνης αποτελούνταν από φύκια και οργανική ύλη τεσσάρων μέτρων τα οποία λόγω των έντονων φαινομένων ξηρασίας σιγοκαίγονταν καλύπτοντας μία μεγάλη επιφάνεια και προκαλώντας την υποχώρηση του εδάφους κάτω από τη διώρυγα. Οι βλάβες που προκλήθηκαν από την αστοχία της εδαφολογικής μελέτης επέφεραν αύξηση των δαπανών συντήρησης με αποτέλεσμα το όλο εγχείρημα να προσελκύσει νέους επενδυτές με κύριους κεφαλαιούχους Άγγλους επιχειρηματίες.

Συγκεκριμένα, η εταιρεία Αγγλικών ενδιαφερόντων ‘Lake Copais Co Ltd ανέλαβε με την έκδοση Βασιλικού Διατάγματος αριθμό, 256/1887’ (*Βασιλικό Διάταγμα 256, 1887 την αποπεράτωση των ζημιών και του όλου έργου της αποξήρανσης της Κωπαΐδας*). Η Γαλλική εταιρεία έλαβε το μισό ιδρυτικό κεφάλαιο σε μετοχές (500.000) ως αποζημίωση για το έργο που διετέλεσε για την πρώτη ολοκλήρωση του έργου, ενώ η Αγγλική έλαβε ως αντάλλαγμα για την ολοκλήρωση του έργου τις νέες καλλιεργητικές εκτάσεις που θα προέκυπταν από την αποξήρανση. Η εν λόγω αγγλική εταιρεία αποτελούμενη από επταμελές συμβούλιο είχε ως βασική υποχρέωση την επισκευή και συντήρηση του έργου, γεγονός το οποίο απαιτούσε μία σειρά επικουρικών δημόσιων έργων όπως αρδευτικά έργα, διώρυγες, διάνοιξη ταφρών, αποστραγγιστικά έργα και φράγματα (*Χρήστου Θ., 2002, σελ. 143*).

Οι συνθήκες υπό τις οποίες κλήθηκε η εταιρεία να ολοκληρώσει τα έργα ήταν ιδιαίτερα δυσμενείς. Σύμφωνα με τις καταγραφές της εταιρείας, οι κλιματολογικές συνθήκες και οι συνεχείς βροχοπτώσεις δεν επέτρεπαν την συνέχιση των εργασιών, το εργατικό δυναμικό ήταν ελλιπές καθώς ήταν δύσκολο να βρεθούν διαθέσιμα εργατικά χέρια, η καύση της τύρφης συνεχιζόταν επιφέροντας επιπρόσθετα προβλήματα στα κατασκευαστικά έργα. Η κατάσταση αυτή διήρκεσε από το 1888 μέχρι το 1891.

Για την καθυστέρηση υλοποίησης του έργου επιβλήθηκε ειδικό πρόστιμο στην εταιρεία ύψους 1.550.000 δρχ. κηρύσσοντας εκπρόθεσμη την εταιρεία. Το πρόστιμο όμως αυτό ανακλήθηκε από τον Χ. Τρικούπη όταν εκλέχτηκε στις βουλευτικές εκλογές και θέλησε να λάβει προσφυγικό δάνειο από την Αγγλική χρηματαγορά. Τελικά το έργο ολοκληρώθηκε το 1892 όταν και υπογράφηκε το πρωτόκολλο παραλαβής του έργου, προσφέροντας τη νέα έκταση εύφορης πεδιάδας προς αξιοποίηση.

4.1.2 Τα τεχνικά έργα και η διαχείριση της Κωπαΐδας

Οι νέες εκτάσεις οι οποίες ανήκαν πλέον στην Αγγλική εταιρεία απαιτούσαν τη δημιουργία και ενός διοικητικού κέντρου από το οποίο θα τελούνταν η διαχείρισή και η συντήρηση των νέων έργων. Η περιοχή που επιλέχτηκε χωροθετείται ανάμεσα στους οικισμούς τότε Μάζι και Μούλκι, σε ιδιοκτησία των οπλαρχηγών Κριμπα και Κριεζώτη, στην Αλίαρτο. Η τοποθεσία ήταν ιδανική λόγω της προσβασιμότητας που είχε μέσω της εθνικής οδού προς Αθήνα, ενώ ήταν προγραμματισμένη και η κατασκευή σιδηροδρομικής γραμμής Αθηνών-Λαμίας. Το κτήμα της εταιρείας

χωρίστηκε σε πέντε περιφέρειες, την περιφέρεια Ορχομενού, του Μέλανα, του Ακραιφνίου, του τμήματος Α-Γ και του τμήματος Β-Η.

Οι εγκαταστάσεις της εταιρίας περιλάμβαναν οικίες, γραφεία, στάβλους με μονάδες φύλαξης ζωντανών τα οποία αξιοποιούνταν για τις καλλιέργειες και την παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων, υδρόμυλο και ρυζόμυλο. Η εκτροφή αλόγων χρησίμευε στις μετακινήσεις των επιστατών και του υπεύθυνου τότε μηχανικού της εταιρίας Χάουαρντ Μακ Ελντέρ. Τα φυλάκια τοποθετούνταν ανά τρία χιλιόμετρα πλησίον των ποταμιών με αποθήκες και ημιυπαίθριους χώρους για τη συγκέντρωση των προϊόντων, ενώ ταυτόχρονα χρησίμευαν και για την προστασία της περιοχής από καταπατητές. Η γεωργική παραγωγή και η διαχείριση των εκτάσεων από την ίδια την εταιρία απαιτούσε την κατασκευή αποθηκών, εκτός αυτών των φυλακίων, για τα γεωργικά προϊόντα, ειδικά μηχανουργεία, και αποθήκες καυσίμων. Όλες οι κτιριακές δομές που δημιουργήθηκαν για το λόγο αυτό καθώς και το ανθρώπινο δυναμικό που διέμενε στην Αλίαρτο δημιούργησαν έναν οικισμό, του οποίου τα κτίσματα υφίστανται μέχρι και σήμερα (Κασιόφη, Β., 2005, σελ. 34).

Το έργο της εταιρίας παρέκκλιε από τον αρχικό σχεδιασμό, ο οποίος προέβλεπε διοχέτευση των υδάτων προς τις καταβόθρες (Γλά και Κεφαλάρι). Οι βασικές κατευθύνσεις ήταν η αλλαγή της πορείας του Κηφισού, δημιουργώντας μία τάφρο από τον Ορχομενό μέχρι την Αλίαρτο. Από την Αλίαρτο κατευθυνόταν βορειοανατολικά και με σήραγγα και ανοιχτό αγωγό, τα ύδατα μεταφέρονται προς τη λίμνη της Υλίκης. Η νέα κοίτη του Κηφισού περιλαμβάνει τα ποτάμια της περιοχής (Ερκυνα της Λιβαδειάς).

Τα κατασκευαστικά έργα τα οποία απαιτήθηκαν για την αποξήρανση της λίμνης ήταν διώρυγες, οι οποίες επέτρεπαν την έξοδο των νερών προς ταμιευτήρες για την υδροδότηση του κάμπου και προς τον Ευβοϊκό για την αποφυγή πλημμυρών. Η κεντρική διώρυγα κατέληγε στη σήραγγα Καρδίτσας, η οποία υπάρχει μέχρι και σήμερα λειτουργεί ως ταμιευτήρας υπερχείλισης της νέας, έχει μήκος 672 μ., με πλάτος πυθμένα περίπου 6,00 μ., και ύψος 7,50μ. Το κυρίως κατασκευαστικό υλικό ήταν πέτρα, σύνηθες δομικό υλικό της εποχής. Με τη σήραγγα συνδέονταν ανοικτός αγωγός μήκους 815 μ. μέσω του οποίου διοχετεύονταν ο υδάτινος όγκος κυρίως του Μελά ποταμού προς την Υλίκη (Χρήστου Θ., 2002, σελ. 140 επ).

Το αρδευτικό σύστημα που σχεδιάστηκε είχε ως σκοπό την άρδευση των εκτάσεων της περιοχής από υφιστάμενους φυσικούς πόρους. Αποτελούνταν από

αναχώματα τα οποία ανακατεύθυναν τα τέσσερα ποτάμια στην πρώην λίμνη της Κωπαΐδας, πάνω στα οποία χαράχτηκε οδικό δίκτυο. Τα αναχώματα επέτρεπαν κατά την περίοδο των βροχοπτώσεων τη συσσώρευση του υδάτινου όγκου σε περιορισμένη επιφάνεια προκαλώντας φυσική υπερχειλίση και συνεπώς άρδευση των εκτάσεων που βρίσκονταν σε χαμηλότερο επίπεδο από αυτό των ποταμών. Το αρδευτικό σύστημα προέβλεπε την κατασκευή καναλιών (σουδες) κάθετων στα ποτάμια για τη διοχέτευση των υδάτων στο εσωτερικό του κάμπου και την ελεγχόμενη άρδευση, και την επικοινωνία με τα φράγματα.. Κάθε μονάδα μπορούσε να υδροδοτηθεί ανάλογα με τον έλεγχο των καναλιών στέλνοντας το νερό στην επιθυμητή μονάδα γης (Κατσιώη, Β., 2005, σελ. 34).

Κατά μήκος των ποταμιών και των καναλιών φυτεύτηκαν υδρόφιλα είδη βλάστησης, όπως λεύκες και ακακίες, οι οποίες χρησίμευαν για ξυλεία ενώ ταυτόχρονα οριοθετούσαν τις γωνίες των νέων εδαφικών χιλιομετρικών μονάδων. Όλα τα έργα εκτείνονταν σε μία έκταση 16.700 στρεμμάτων, διαθέτοντας γέφυρες, οδικό δίκτυο, αναχώματα και φράγματα. Στο πλαίσιο της συμφωνίας που πέτυχαν οι Άγγλοι μετά από τριάντα έτη δικαστικού αγώνα για την επίλυση του Κωπαϊδικού ζητήματος, εντάχθηκε και η αξιοποίηση των υδάτινων φυσικών πόρων της περιοχής για την παραγωγή ενέργειας. Το πρώτο υδροηλεκτρικό εργοστάσιο κατασκευάστηκε στην Υλίκη (στο Ακράϊφνιο) το οποίο παρείχε ηλεκτρικό ρεύμα στον οικισμό και στις εγκαταστάσεις της εταιρίας, μέσω 13 χιλιομέτρων ηλεκτρολογικό δίκτυο (Χρήστου Θ., 2002, σελ. 141).

Για τη συλλογή μάλιστα των υδάτων απαιτήθηκε η δημιουργία διάφορων μικρών φραγμάτων τα οποία χρησιμοποιούνταν ως συλλεκτήριες δεξαμενές εκτός για την παραγωγή ενέργειας και για την άρδευση των νέων εκτάσεων. Η συντήρησή τους ήταν απαραίτητη για την χρήση τους θερινούς μήνες. Επίσης παρακείμενα ρέματα και μικρότερα ποτάμια καθαρίζονταν στις όχθες κάθε ένα με δύο έτη, ώστε να διασφαλίζεται η απρόσκοπτη απορροή των υδάτων προς τη διώρυγα απορροής, και τα συλλεκτήρια φράγματα. Η συντήρηση των υφιστάμενων εγκαταστάσεων απαιτούσε, επίσης, τη διάνοιξη ενός οδικού δικτύου χωμάτινου το οποίο επισκευάζονταν, ώστε να είναι προσβάσιμο καθ' όλη τη διάρκεια του έτους τόσο από τους καλλιεργητές όσο και από τους επιστάτες (Χρήστου Θ., 2002, σελ. 141).

Περαιτέρω, η εταιρεία προχώρησε σε νέα εγγειοβελτιωτικά έργα, εισήγαγε καινοτόμους μεθόδους στον τεχνολογικό τομέα καθώς και το σύστημα

αυτοκαλλιέργειας προς αξιοποίηση των εδαφών από την ίδια. Το εγχείρημα αυτό δεν ήταν εύκολο στην πράξη επειδή η αυτανάφλεξη της τύρφης, είχε μειώσει την αποδοτικότητα των εδαφών καθώς μεγάλο ποσοστό οργανικών ουσιών είχαν καταστραφεί. Παράλληλα σε ορισμένες εκτάσεις οι καλλιέργειες έπρεπε να είναι επιφανειακές και υπό παρακολούθηση, καθώς σε μικρό βάθος αποδείχθηκε η ύπαρξη αργιλικών πετρωμάτων τα οποία δεν επέτρεπαν συμβατικά μέσα αξιοποίησής τους. Την κατάσταση επιδεινώνει η απουσία σύγχρονης τεχνολογίας, η ίδια η φύση καθώς καλάμια, οργανική μάζα κάλυπτε εκτάσεις που ανήκαν στην εταιρία απαιτώντας ανθρώπινο δυναμικό που δεν ήταν διαθέσιμο από την εταιρία και η άρνηση των υφιστάμενων παραλίμνιων καλλιεργητών να ασχοληθούν με τις συγκεκριμένες εκτάσεις γης. Η πολιτική που ακολούθησε η εταιρία όσον αφορά την επίλυση των παραπάνω ζητημάτων αφορούσε στην προσέλκυση καλλιεργητών μέσω οικονομικών κινήτρων, τη βελτίωση των εδαφών μέσω υιοθέτησης του προγράμματος της κυλιόμενης καλλιέργειας, και την οργανωμένη καλλιέργεια για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα (Χρήστου Θ., 2002, Σελ. 142).

Πιο συγκεκριμένα η εταιρία δώριζε τη μισή έκταση που θα καθαρίζονταν από κάποιον κάτοικο, με συμφωνία την άλλη μισή να την παραχωρούσε στην εταιρία, πληρώνοντας μόνο τις δαπάνες της άρδευσης. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι χάρι στην τακτική αυτή ένα μεγάλο ποσοστό των κατοίκων της περιοχής του Μαρτίνου να αξιοποιούν 18.000 στρέμματα γης στην Κωπαΐδα.

Στο πλαίσιο μεγιστοποίησης της απόδοσης των εδαφών οι καλλιεργητές στους οποίους είχε παραχωρηθεί γη, ήταν υποχρεωμένοι να ακολουθούν αυστηρά το κυλιόμενο πρόγραμμα καλλιέργειας. Οποιαδήποτε παράβλεψη του κανονισμού τιμωρούνταν με έξωση του καλλιεργητή από τα εδάφη. Μάλιστα, κάθε χρόνο επιλέγονταν ένα συγκεκριμένο προϊόν προς καλλιέργεια δίνοντας το πλεονέκτημα στην εταιρία να καταγράφει και να διαχειρίζεται τις αποδόσεις των νέων εκτάσεων, με σκοπό να εκτιμήσει τα ανταποδοτικά οφέλη σε βάθος χρόνου για τους επενδυτές (Κατσιφη Β., 2005, σελ. 38).

4.1.3 Το ζήτημα της διαχείρισης των εκτάσεων της Κωπαΐδας

Το 1887 η Ελληνική Κυβέρνηση του Χ. Τρικούπη ενέκρινε την ίδρυση της εταιρείας Lake Corais Co Ltd σύμφωνα με το Βασιλικό Διάταγμα 18-07-1887 *«περί εγκρίσεως της εν Λονδίνω συσταθείσης ανωνύμου εταιρίας της λίμνης Κωπαΐδος «Lake*

Copais Co Ltd (Limited)» (Εφημερίδας της Κυβερνήσεως υπ' αριθμ. 256/16-9-1887). Με το Βασιλικό Διάταγμα η αγγλική εταιρία υπαγόταν στην ελληνική νομοθεσία και η συγκεκριμένη άδεια εμπορικής δραστηριοποίησης της δόθηκε με επιφύλαξη. Συγκεκριμένα, το ελληνικό κράτος είχε δικαίωμα να άρει την άδεια σε περίπτωση που απαγορευόταν η δραστηριοποίηση αντίστοιχων ελληνικών εταιριών στην Αγγλία (Βασιλικό Διάταγμα 256/1887).

Σημαίνον ζήτημα για την νέα εταιρία υπήρξε εξ αρχής η διαχείριση των εδαφών της Κωπαΐδας και οι τήρηση των συμφωνηθέντων όρων συμφωνίας σχετικά με την αξιοποίηση των νέων εδαφών. Τροχοπέδη σε αυτή την προσπάθεια αποτέλεσε το γεγονός ότι τα νέα εδάφη που δημιουργήθηκαν από την αποξήρανση δεν οριοθετήθηκαν ούτε κατοχυρώθηκαν από την εταιρεία μέσω της Βουλής, ώστε να αποσαφηνιστούν οι προς εκμετάλλευση εκτάσεις. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην καταπάτηση των νέων εδαφών από μικροκαλλιεργητές που δραστηριοποιούνταν περιμετρικά της λίμνης, καθώς όλα τα έτη διαβίωσής τους, κατά την υποχώρηση των νερών της λίμνης ,συνηθίζονταν να εκμεταλλεύονται οι ίδιοι τις νέες εκτάσεις που δημιουργούνταν κατά την περίοδο της ξηρασίας (Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίασις ΜΔ, 5/3/1951 σελ. 14 επ.)..

Κατά την σύναψη της συμφωνίας τα δικαιώματα επί των παραπάνω εδαφών μεταβιβάστηκαν στην αγγλική εταιρεία χωρίς όμως να έχει προϋπάρξει σαφής ενημέρωση των κατοίκων και χωρίς να έχουν ληφθεί υπόψη τα ιδιοκτησιακά τους δικαιώματα καθώς πολλοί από τους παραλίμνιους καλλιεργητές είχε συμβόλαια και συμφωνίες από οθωμανικούς τίτλους ιδιοκτησίας και μισθωτήρια, τα οποία τους απέδιδαν συγκεκριμένα δικαιώματα επί της συγκεκριμένης γης. Σύμφωνα με καταμέτρηση που πραγματοποιήθηκε τα καταπατημένα από την εταιρεία εδάφη ανέρχονταν στα 28.427 στρ., τα οποία καλλιεργούσαν οι παραλίμνιοι καλλιεργητές για τριάντα έτη, μεταβιβάζοντας το ζήτημα από δεκαετία σε δεκαετία (Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίασις ΜΔ, 5/3/1951 σελ. 15 επ.).

Το γεγονός αυτό επέφερε σημαντική ρήξη στις σχέσεις της Αγγλικής εταιρείας και των περίοικων γαιοκτημόνων, καθώς και της εταιρείας με το κράτος. Το ζήτημα καθορισμού του ιδιοκτησιακού καθεστώτος επί των παραπάνω εκτάσεων αποφεύγονταν εντέχνως από την Εταιρεία να οδηγηθεί στο αρμόδιο Ανώτατο Δικαστήριο της χώρας (Άρειος Πάγος), όπως άλλωστε όριζε ρητά η σχετική νομοθεσία περί παραβίασης οποιασδήποτε κρατικής συμβάσεως με ξένη εταιρία,

γεγονός που επέφερε ιδιαίτερες εντάσεις στις μεταξύ σχέσεις εταιρίας και κράτους. Η Αγγλική εταιρία προσπάθησε πολλές φορές να λύσει τις διαφορές σχετικά με τις εν λόγω εκτάσεις μέσω συμφωνιών με την πολιτική ηγεσία της χώρας, χωρίς επιτυχία.

Το 1924, επί κυβέρνησης Μιχαλακοπούλου, κατόπιν αγγλικών πιέσεων μέσω του τραπεζικού οίκου Χάμπρο, έγινε αποδεκτός ειδικός διακανονισμός ο οποίος καθορίστηκε κατά την διαδικασία της Διαιτησίας. Μετά από ένα χρόνο διαιτησίας, με αντιπρόσωπο από την Ελλάδα τον αντιπρόεδρο του Αρείου Πάγου Κ. Γεωργιάδη, και για την Αγγλία τον Sr. Robert Windham Graves, δόθηκε τελική λύση στο ζήτημα (Χρήστου Θ., 2002, σελ.144).

Συγκεκριμένα, το 1925 υπογράφηκε επικυρώθηκε επί της Κυβέρνησης του Πάγκαλου, (10/8/1925) σχετικός διακανονισμός, ο οποίος προέβλεπε α) την αποζημίωση της εταιρείας κατά εξήντα χιλιάδες λίρες, με επιτόκιο 6% ετησίως για οποιαδήποτε καθυστέρηση καταβολής της, β) την αύξηση των εδαφών από 80.000 στρέμματα σε 110,000 στρέμματα σε σχέση με τη σύμβαση του 1865, με απόλυτη κυριότητα γ) την ενεργειακή αξιοποίηση των λιμνών Υλίκη και Παραλίμνη για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας για 99 έτη, δ) την άρδευση της πεδιάδας μέσω αντλιοστασίων και τη διαχείριση των εγχειοβελτιωτικών έργων με επιστασία στη διαχείριση κατανομής των υδάτων και ε) την εξαγορά 160.573 στρέμματα από το κράτος με αντίτιμο 980.000 λίρες, προσφορά η οποία ίσχυε για ένα έτος. Το εν λόγω ποσό αυτό εξαγοράς μετά την πάροδο του έτους προβλεπόταν ότι θα μεταβαλλόταν σε 1.190.000 λίρες (Χρήστου Θ., 2002, σελ.147-148).

Όσον αφορά τις εργασιακές σχέσεις ανάμεσα στην εταιρεία και τους λοκρούς και βοιωτούς αγρότες, καθιερώθηκε το εργασιακό σύστημα του κανόνα του Λασάλ (wage rates), σύμφωνα με το οποίο οι μικροκαλλιεργητές θα έπρεπε να εργάζονται για την εταιρία βάση μισθώματος που θα τους επέτρεπε τη διαβίωσή τους. Η εφαρμογή του εν λόγω συστήματος εργασίας επέφερε την οικονομική εξαθλίωση των αγροτών και την καθιέρωση πρωτόγονων για την εποχή συνθηκών εργασίας. Ως απόρροια της αδυναμίας των καλλιεργητών να διαβιώσουν αξιοπρεπώς εντάθηκαν στην τοπική κοινωνία αλλά και στην κεντρική πολιτική σκηνή οι φωνές που απαιτούσαν την απαλλοτρίωση των εδαφών με σκοπό οι νέες εκτάσεις να παραχωρηθούν στο κράτος πρώτα και να αποδοθούν σε αυτούς. Η απασχόλησή τους στις εκτάσεις της εταιρίας δεν εξασφάλιζε, όπως είχε συμφωνηθεί, τη διαβίωσή τους καθώς το κράτος επέβαλε

υψηλό γεώμορο σύμφωνα με το σύστημα της μορτής⁸. Η αύξηση του γεώμορου μαζί με επιπλέον φορολογικές και διαχειριστικές απαιτήσεις, οι οποίες με τα έτη αυξάνονταν, καθιστούσαν ασύμφορη την αγροτική δραστηριότητα, ως επαγγελματική απασχόληση, επιφέροντας την εγκατάλειψη της γης (Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίασις ΜΔ, 5/3/1951 σελ. 52 επ.).

Με τη Μικρασιατική καταστροφή η απαίτηση για απαλλοτρίωση έγινε ακόμα εντονότερη, αλλά αυτό την εποχή λόγω των πολεμικών συρράξεων και των νέων δημογραφικών εξελίξεων σε όλη την ελληνική επικράτεια δεν ήταν εφικτό καθώς το κόστος για την πώληση των εδαφών της Κωπαΐδας στο κράτος ήταν ιδιαίτερα δαπανηρό. Ωστόσο, υπό βάρος των κοινωνικών κινητοποιήσεων η Εταιρεία δέχθηκε έστω την μείωση του γεώμορου κατά 2% επί της Κυβέρνησης Βενιζέλου.

Με το πέρας του χρόνου το ενδιαφέρον της εταιρίας να μεταπωλήσει τα εδάφη δεν υποχώρησε, γεγονός που προσέλκυσε νέους επενδυτές, όπως τον Χαϊλέ Σελασιέμ, τον αυτοκράτορα της Αιθιοπίας, το 1950. Μάλιστα, το 1951 η εταιρία προχώρησε στην παράνομη πώληση 230,40 στρεμμάτων σε ομάδα Ελλήνων ιδιωτών χωρίς να λάβει υπόψη των απαγορευτικών διατάξεων του άρθρου 2 του ν. 3250/1924 (*Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 1924*) και το άρθρο 9 του ν.δ. 2489/1953 (*Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, 1953b*) τα οποία απαγόρευαν την οποιαδήποτε μεταπώληση εθνικών γαιών προς ιδιώτες. Τελικά, λίγα μόλις χρόνια αργότερα και χάρη στους κοινωνικούς αγώνες των μικροκαλλιεργητών και σε συγκεκριμένες συνταγματικές και νομοθετικές πρωτοβουλίες της Κυβέρνησης Νικ. Πλαστήρα που έτυχαν της ομόφωνης έγκρισης του Ελληνικού Κοινοβουλίου η εταιρία μεταβιβάστηκε στο κράτος γεγονός που έθεσε θέτοντας τις βάσεις για την απαλλοτρίωση των εδαφών της Κωπαΐδας και την διανομή τους στους βιοιωτούς και λοκρούς αγρότες οι οικογένειές των οποίων δούλευαν στα εδάφη αυτά ως κολίγοι επί σχεδόν εκατό χρόνια (Χρήστου Θ. 2002, σελ. 143).

⁸ *Μορτή, το συμφωνημένο μερίδιο από την παραγωγή ενός κτήματος που ο καλλιεργητής όφειλε να δώσει στον ιδιοκτήτη του (μίσθωμα) (Χρήστου Θ., 2002, σελ.147-148).*

4.2 Συνταγματικές και Νομοθετικές ρυθμίσεις σχετικές με το ζήτημα της Κωπαΐδος

4.2.1 Συνταγματική αναθεώρηση του 1952

Το Σύνταγμα του 1952, που προέκυψε από την αναθεώρηση του 1911 υπήρξε σε γενικές γραμμές φειδωλό στην κατοχύρωση νέων μορφών ατομικών ελευθεριών, όπως άλλα σύγχρονα μεταπολεμικά συντάγματα άλλων χωρών. Ωστόσο, κατάφερε να συμβάλλει σημαντικά στην προάσπιση του κοινωνικού κράτους δίκαιου στην μεταπολεμική και μετεμφυλιακή Ελλάδα μέσα από την ολοκλήρωση της μεταρρύθμισης του αγροτικού ζητήματος που είχε αρχίσει με τα Συντάγματα του 1864 και ειδικότερα του 1911 και 1927.

Η αναθεώρηση του συντάγματος του 1911 αποτελούσε προπολεμικά και μεταπολεμικά απαίτηση της πολιτικής σκηνής αλλά λόγω των πολιτικών εξελίξεων σε διεθνές επίπεδο, δεν υπήρχε η απαραίτητη κοινοβουλευτική ωριμότητα για την επαναθεώρηση των κοινοβουλευτικών θεσμών (Βλαχόπουλος Σ., 2013, σελ.35-37). Τα 114 κείμενά του ήταν κατ' ουσία κείμενα των Συνταγμάτων του 1864 και του 1911. Η βασική του πρωτοτυπία εντοπίζεται κυρίως στην καθιέρωση και ενίσχυση του Κοινοβουλευτισμού σε Πολίτευμα Βασιλευόμενης Δημοκρατίας, η κατοχύρωση ψήφου για το γυναικείο φύλο και η ρύθμιση της απαλλοτρίωσης μεγάλων ιδιοκτησιών γης με σκοπό την διανομή τους στους μικροκαλλιεργητές που ενσωματώθηκε στο Σύνταγμα με αφορμή το Κω παιδικό Ζήτημα (Βλαχόπουλος Σ., 2013, σελ. 38).

Συγκεκριμένα, η μεταβατική διάταξη του άρθρου 104 του Συντάγματος του 1952, την οποία ενσωμάτωσε στο Σύνταγμα του 1952 και διαμόρφωσε θεματικά ο εισηγητής της πλειοψηφίας, βουλευτής Αττικοβοιωτίας Δημ. Γ. Παπασπύρου, αφορούσε στις αποκαταστάσεις των μικροκαλλιεργητών και των κτηνοτρόφων απαλλοτριώνοντας μεγάλες εκτάσεις γης ανά την Επικράτεια, στις οποίες βεβαίως και εντάσσονταν και αυτές της πρώην λίμνης της Κωπαΐδος. Σύμφωνα με την εν λόγω διάταξη το Σύνταγμα προέβλεπε την απαλλοτρίωση σε διάστημα τριών ετών εκτάσεων άνω των 500 στρμ. αυτοκαλλιεργούμενων και των 250 στρμ., μη αυτοκαλλιεργούμενων, που ανήκαν σε νομικά πρόσωπα, και διασφάλιζε ότι οι απαλλοτριωθείσες εκτάσεις θα κατανεμηθούν σε κατοίκους που είχαν ανάγκη επιβίωσης και όχι σε εταιρίες ξένων κεφαλαίων. Το ίδιο προβλέπονταν και για τις κτηνοτροφικές ιδιοκτησίες που ανήκαν σε νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου ή σε ιδιοκτήτες των οποίων η ιδιοκτησία υπερέβαινε τα 1000 στρέμματα, εξαιρώντας εκτάσεις που ανήκουν σε φιλανθρωπικά και εκπαιδευτικά

ιδρύματα. Για την απαλλοτριώση των παραπάνω εκτάσεων προβλέπονταν ο ορισμός δια της δικαστικής οδού ειδική αποζημίωση στους ιδιοκτήτες του ανάλογη με την αξία της γης που απαλλοτριώθηκε και την έκτασή της και όχι μικρότερη από το 1/3 της αξίας του απαλλοτριωθέντος κτήματος κατά τον χρόνο της κατοχής του (Πρακτικά Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίασις ΜΔ, 5/3/1951 σελ. 15 επ.).

Πέρα των ανωτέρω η μεταβατική διάταξη του αρ. 104 Σ προέβλεπε ότι επιτρεπόταν κατά παρέκκλιση του Άρθρου 17 του Συντάγματος, η νομοθετική ρύθμιση θεμάτων που αφορούσαν στην εξαγορά εμφυτευτικών κτημάτων για την απαλλαγή αγροληπτικών εδαφονομικών βαρών, στην εξαγορά ψιλής κυριότητας και αναγκαστικής μισθώσεως γαιών. Ως συνέπεια της εν λόγω πρόβλεψης καταργήθηκαν όλες οι μέχρι την στιγμή εκείνη ισχύουσες νομοθετικές διατάξεις, οι οποίες ήταν αντίθετες προς την εν λόγω συνταγματική διάταξη δίνοντας πλήρη ισχύ στο ίδιο το Σύνταγμα του 1952 (*Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 1952, σελ. 16–17*).

Επίσης, στα πλαίσια των νομοθετικών πρωτοβουλιών που είχαν ως αφετηρία την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1952 και αφορούσαν την απαλλοτριώση των κατά την μεταπολεμική περίοδο μεγάλων εκτάσεων γης ανά την Επικράτεια εντάσσεται και η από 18/9/1952 "Σύμβαση περί εξαγοράς υπό του Δημοσίου κτημάτων της Εκκλησίας προς αποκατάστασιν ακτημόνων γεωργικών κτηνοτρόφων". Βάσει της εν λόγω σύμβασης η Εκκλησία της Ελλάδος παρέδωσε στο Δημόσιο στο 1/3 της αξίας τους (αρ. 14 Ι) εκτάσεις α) 141.333 στρεμμάτων αγρών, β) 601.544 στρεμμάτων βοσκοτόπων και γ) 32.043 αγροληπτικών και εμφυτευτικών κτημάτων (άρθρα 2 & 4). Από την πλευρά του το Δημόσιο με την εν λόγω σύμβαση ανέλαβε την υποχρέωση απέναντι στην Εκκλησία της Ελλάδος να παραδώσει στον ΟΔΕΠ α) αστικά ακίνητα με την τρέχουσα κατά την υπογραφή της εν λόγω σύμβασης και β) να καταβάλλει το ποσό των 15 δις. δρχ. σε 3 δόσεις κατανεμημένες σε 3 οικονομικές χρήσεις, δηλ. 5 δις. δρχ. εντός διμήνου από την κύρωση της σύμβασης, 6 δις. δρχ. κατά την οικονομική χρήση 1953-54 και 4 δις. δρχ. κατά την οικονομική χρήση 1954-55 (άρθρο 14 Ι).

4.2.2 Νομοθετικές διατάξεις για την απαλλοτριώση της Κωπαΐδας

Η πραγμάτωσή των παραπάνω συνταγματικών προβλέψεων όσον αφορά στην απαλλοτριώση της Κωπαΐδας επήλθε μέσα από σειρά σχετικών νομοθετικών πρωτοβουλιών. Συγκεκριμένα, με το Βασιλικό Διάταγμα του 1953 (27/08/1953, αριθμός φύλλου 232) «Περί κνώσεως της από 31 Ιουλίου 1953 συμβάσεως μεταξύ Δημοσίου και

της Εταιρείας Λίμνης Κωπαΐδος» επισφραγίστηκε η συμφωνία κράτους και της Ανώνυμης Αγγλικής εταιρίας, θέτοντας τη βάση για την μετέπειτα απαλλοτρίωση των εδαφών. Στην συνέχεια, ακολούθησε το Νομοθετικό Διάταγμα 2185 του 1953 « *Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως κτημάτων προς αποκατάστασιν ακτημόνων καλλιεργητών και κτηνοτρόφων*» με το οποίο καθορίστηκε ο σκοπός και η έκταση της απαλλοτριώσεως της κωπαϊδικής γής (*Εφημερίδα της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 1953, σελ. 1418–1421*) ενώ με το Νομοθετικό Διάταγμα 2643/1953 «*περί παραχωρήσεως προς αποκατάστασιν καλλιεργητών των γαιών του Κωπαϊδικού πεδίου*» έλαβε χώρα η απαλλοτρίωση των εδαφών της Κωπαΐδας και η διανομή τους σε κατοίκους της περιοχής που δεν είχαν κλήρο, σε θύματα πολέμου, σε ανάπηρους πολέμου και σε βοσκούς με σκοπό την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Οι οικισμοί στους οποίους διανεμήθηκαν τα εδάφη ήταν σαράντα τον αριθμό (Ορχομενός, Καρυά, Σούρπη, Κορώνα, Κολάκα, Άγιος Σπυρίδων κ.α)

Από τα 240.289 στρέμματα της κωπαϊδικής γης τα 1.862 στρ. παραχωρήθηκαν στους περιοίκους της Υλίκης, τα 28.427 στρ. δόθηκαν προς απαιτήσεις τρίτων από το Δημόσιο, τα 145.000 στρ. παραχωρήθηκαν σε μισθωτές, τα 48.000 στρ. για καλλιέργεια στον νεοσυσταθέντα Οργανισμό Κωπαΐδας και 17.000 στρ. διατέθηκαν για κοινωφελή έργα. Εξαιρέθηκαν 3000 στρέμματα εκ των οποίων ισομοιράστηκαν στην Ανώτατη Γεωπονική Σχολή για την δημιουργία φυτώριου Αμερικανικών αμπελιών και για την ίδρυση Σταθμών Γεωργικής Έρευνας.

Περαιτέρω, οι γεωργοί, οι οποίοι αποδεδειγμένα είχαν γεωργική δραστηριότητα άνω δεκαετίας, δικαιούνταν σχετική προσαύξηση των εδαφών που τους διανεμήθηκαν ενώ ο κλήρος αυξάνονταν περαιτέρω ανάλογα και με τα τέκνα που διέθεταν. Οι γεωργοί είχαν επίσης την δυνατότητα να εκμισθώσουν τις εκτάσεις τους προς τον Οργανισμό Δημοσίου της Κωπαΐδος.

Ο νεοσυσταθείς την εποχή εκείνη Οργανισμός διαχείρισης της Κωπαΐδος προχώρησε διαχρονικά έως και το 2014 στη συντήρηση των υφιστάμενων έργων, στη διαχείριση των γαιών σύμφωνα με το πρόγραμμα εναλλασσόμενων καλλιεργειών ενώ ταυτόχρονα προχώρησε και σε μία σειρά σημαντικών έργων τα οποία όμως αφορούσαν υποδομές στην αποχέτευση και στην κατασκευή αυτόνομου αρδευτικού δικτύου, έργα που τα είχε αμελήσει η Αγγλική εταιρία. Τελικά το 2014 καταργήθηκε με το ν. 4250/2014 (ΦΕΚ Α' 74) «*Διοικητικές απλουστεύσεις – Καταργήσεις, Συγχωνεύσεις Νομικών Προσώπων και Υπηρεσιών του Δημοσίου Τομέα – Τροποποίηση των διατάξεων*

του π.δ. 318/1992 (Α'161) και λοιπές ρυθμίσεις» παραχωρώντας οποιεσδήποτε αρμοδιότητες στην περιφέρεια Στερεάς Ελλάδος.

4.3 Η αποτύπωση της αγροτικής μεταρρύθμισης του 1952 στην μεταπολεμική περιφερειακή και εθνική οικονομική ανάπτυξη

4.3.1 Η εξελικτική πορεία της αγροτικής οικονομίας

Οι παραπάνω συνταγματικές και νομοθετικές μεταρρυθμίσεις που έλαβαν χώρα με πρωτοβουλία της Κυβέρνησης Ν. Πλαστήρα και ομόφωνη επικύρωση του νομοθετικού σώματος με την αναθεώρηση του 1952 είχαν μεν ως αφορμή την επίλυση του Κωπαιδικού ζητήματος που αποτέλεσε και την τρίτη φάση της αγροτικής μεταρρύθμισης στην Ελλάδα συνέβαλλαν σημαντικά στην περιφερειακή αλλά και στην εθνική αγροτική ανάπτυξη αλλά κυρίως στην απονομή κοινωνικής δικαιοσύνης στη μετεμφυλιακή Ελλάδα.

Ο αγροτικός τομέας εξαρχής από τη σύσταση του νέου κράτους, αποτελούσε τον βασικό πυλώνα ανάπτυξης διαμορφώνοντας τη νέα οικονομική πραγματικότητα. Η αύξηση της γεωργικής γης σε όλη την τότε Ελλάδα κορυφώθηκε τη δεκαετία του 1930 απαριθμώντας 190.000 στρέμματα ενδεικτικά μόνο στην Βοιωτία. Η γεωργική πολιτική των απαλλοτριώσεων που ακολούθησε το κράτος κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου και μεταπολεμικά επέφερε αύξηση των μικροκαλλιεργητών σε διπλάσιο δηλαδή αριθμό, το ίδιο και στο νέο Κωπαιδικό πεδίο που από 1793 απασχολούνταν πλέον το 1950 σε 3400 άτομα. Στον κάμπο της Βοιωτίας οι βασικές καλλιέργειες ήταν το βαμβάκι και τα σιτηρά. Η άνοδος της αγροτικής παραγωγής επέφερε και μια σχετική ανάπτυξη της βιομηχανίας στις εγγύς περιοχές και αστικά κέντρα της βοιωτίας, όπως η Λειβαδιά. Συνεπώς εκτός από τη ραγδαία αύξηση του αγροτικού τομέα παρουσιάζεται αύξηση και στον δευτερογενή τομέα (Κατσίφη Β., 2005, σελ.104).

Σε επίπεδο εθνικής οικονομίας μεγάλο ποσοστό των προϊόντων της αγροτικής παραγωγής, τα οποία ήταν ιδιαίτερα σημαντικά στο εξωτερικό, αποτέλεσαν τη συναλλαγατοφόρα δύναμη της Ελλάδος με τα αναπτυγμένα κράτη της Ευρώπης. Τη γεωργική πολιτική επηρέασαν σημαντικά η δράση οργανισμών όπως ΑΣΟ, ο Οργανισμός Βάμβακος ενώ ρυθμιστής οικονομικός στην αγροτική οικονομία ήταν η Αγροτική Τράπεζα και η Τράπεζα της Ελλάδας. Το 40% των επενδύσεων μεταπολεμικά στον αγροτικό τομέα προήλθε απευθείας από το κράτος, επενδύοντας σε εγγειοβελτιωτικά έργα, και αρδευτικές υποδομές. Τα έργα αυτά σε συνδυασμό με τις

δανειοδοτήσεις της ΑΤΕ, συνέβαλλαν στο να καταγραφεί μεταπολεμικά σημαντική αύξηση στην αγροτική παραγωγή.

Απόρροια της εν λόγω αγροτικής ανάπτυξης αποτέλεσε και η βιομηχανική ανάπτυξη, αποτέλεσμα της δημιουργίας συγκεκριμένων καναλιών ροής πόρων. Τα κανάλια αυτά ήταν α) οι αγροτικές πολιτικές σχετικά με τον καθορισμό των προϊόντων που διαθέτονταν για την διατροφή των νέων πληθυσμιακών μεγεθών, β) η ιδιοποίηση του αγροτικού πλεονάσματος μέσα από την ρύθμιση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, και τέλος γ) η μεταφορά του αγροτικού πλεονάσματος, μέσα από την πώληση βιομηχανικών αγαθών για την ανάπτυξη της γεωργία (Πατρώνης Β., & Λιαργκόβας Π., 2004, σελ.111–113).

Ωστόσο, η εκροή του αγροτικού πλεονάσματος εκτός των οικισμών και της αγροτικής περιφέρειας που παρατηρήθηκε μεταπολεμικά είχε ως συνέπεια την οικονομική εξαθλίωση των αγροτών με το κατά κεφαλή αγροτικό προϊόν να αντιστοιχεί στο ένα τρίτο μειωμένο σε σχέση με αυτό που ισοδυναμούσε στους κατοίκους των αστικών κέντρων. Για την αποφυγή φαινομένων μαζικής εγκατάλειψης της γης και δημιουργίας υπερπληθυσμού στα αστικά κέντρα το κράτος παρέμβαινε με τις αγροτικές πολιτικές του και την απορρόφηση των γεωργικών πλεονασμάτων. Κατά αυτόν τον τρόπο καταπολεμούνταν οι αγροτικές κρίσεις και η αποσταθεροποίηση του αγροτικού εισοδήματος. Σε περίπτωση μάλιστα μεγαλύτερης προσφοράς παραγόμενου προϊόντος προς αποφυγή μείωσης των τιμών το κράτος αγόραζε την απαιτούμενη ποσότητα για να επιτύχει τη σταθεροποίηση της αγοράς.

Η αγροτική παραγωγή την περίοδο του 1953 αντιπροσώπευε το 30% του ΑΕΠ απασχολώντας το 58% του πληθυσμού. Όσον αφορά τις υπηρεσίες οι αγροτικές υπηρεσίες ανέρχονταν στο 50% του ΑΕΠ, και στο 25% της συνολικής απασχόλησης, σημαντικό ποσοστό σε σχέση με τη βιομηχανία που αντιστοιχούσε στο 20% της συνολικής απασχόλησης στην Ελλάδα. Το ποσοστό αυτό όμως έμελλε να αλλάξει σημαντικά μέχρι το 1973 σε συνδυασμό με την έντονη αστικοποίηση. Ο ισοσκελισμός βιομηχανίας και πρωτογενούς τομέα καταγράφηκε μόλις στις αρχές της δεκαετίας του εξήντα με 25% ποσοστό συμμετοχής στο ΑΕΠ της χώρας.

Όσον αφορά τις εξαγωγές των αγροτικών προϊόντων οι κρατικές εισπράξεις από αυτές ανέρχονταν μεταπολεμικά στο 58,4% σε συνάλλαγμα, αποδεικνύοντας μείωση σε σχέση με το έτος 1952 με 1953 που έφτανε το 66,4%. Σημαντική είναι, επίσης, η αναφορά στις εισαγωγές των αγροτικών προϊόντων που δεν υπήρχαν στην ελληνική

αγορά και τα οποία αντιστοιχούσαν στο 17% των δαπανών σε συνάλλαγμα, ποσοστό το οποίο παρουσίασε μείωση τη δεκαετία του '60 (15,3%). Συνολικά, η αγροτική παραγωγή κάλυπτε μεταπολεμικά τις ανάγκες τις εσωτερικές και επέφερε ένα καθαρό κέρδος από τις εξαγωγές το οποίο αντιστοιχούσε στο ποσό των 51 εκ. δολαρίων. Το ποσό αυτό με την πάροδο των ετών και στη δεκαετία του 70 μεταβλήθηκε με μειωτικό συντελεστή, λόγω των αυξανόμενων απαιτήσεων για αγροτικά προϊόντα αλλά και λόγω της μεγάλης ζήτησης για μη αγροτικά προϊόντα τα οποία δεν μπορούσε η τότε βιομηχανία να προσφέρει (Μαραβέγιας Ν., 1992, σελ 54-58).

Σε περίοδο 21 ετών το Ακαθάριστο Εγχώριο Προϊόν (ΑΕΠ) αυξανόταν με μέσο ετήσιο ρυθμό 6,9% παρουσιάζοντας τετραπλασιασμό, με ρυθμό αύξησης στο 7,8% κατά τη δεκαετία 1963-1973. Το κατά κεφαλή εισόδημα αυξήθηκε μεν λόγω των υψηλών ποσοστών ανάπτυξης της βιομηχανίας ταυτόχρονα όμως σημειώθηκε μείωση της αγροτικής απασχόλησης (Δρακάτος Κ., 1997, σελ.25-27).

Πίνακας 1 Εξέλιξη αγροτικού τομέα στο ΑΕΠ (1952-1973)

	δισ δραχ.				εκατ. δολάρια						
	1952	1953	Μ.Ο	1961	1962	Μ.Ο	Μ. Ετήσιοι Ρυθμοί αύξησης %	1972	1973	Μ.Ο	Μ. Ετήσιοι Ρυθμοί αύξησης %
Σύνολο ΑΕΠ	80,7	91,3	86,0	143,7	144,6	144,1	6%	303,9	329,3	316,6	7,4%
Αγροτ. Τομέας	22,2	27,9	25,0 (29%)	37,8	32,9	35,3 (24,5%)	3,8%	51,5	51,2	51,3 (16,2%)	3,4%
Δευτερογ. Τομ. %	15,1	17,8	16,4 (19%)	35,8	37,5	36,6 (25,4%)	9,3%	101,9	114,3	108,1 (34%)	10,3%
Υπηρεσίες %	43,4	45,6	44,5 (52%)	70,1	74,2	72,1 (50%)	5,5%	150,5	163,7	157,1 (49,6%)	7,3%
Σύνολο δαπαν. εισαγωγών (1)	-	-	328,4 (100%)	564,9	640,3	602,6 (100%)	7,8%	2.441,3	4.047,2	3.244	16,5%
Αγροτ. προϊόν %	-	-	56,0 17%	99,8	85,6	92,7 (15,3%)	6,5%	292,8	756,8	524,8 (16,2%)	17,0%
Λουπά %	-	-	272,4 83%	465,1	554,7	509,8 84,7%	8,1%	2.148,5	3.290,4	2.719,4 (83,8%)	16,4%
Σύνολο Εισογ. Εξαγωγών (1)	-	-	161,0 100%	234,3	242,6	238,4 100%	5,0%	835,4	1.230,5	1.032,9 (100%)	14,2%
Αγροτ. προϊόντ. %	-	-	107,2 66,5%	141,1	137,8	139,4 58,4%	3,3%	341,3	454,8	398,0 (38,5%)	10,0%
Λουπά %	-	-	53,8 44,5%	93,2	104,8	99,0 41,6%	7,9%	494,1	775,7	634,9 (51,5%)	18,4%
Κάλυψη ισοζυγίου	-	-	49%	-	-	39,5%	-	-	-	31,8%	-
Αγροτ. %	-	-	191%	-	-	150%	-	-	-	(2)(76,0%)	-
Λουπά %	-	-	19%	-	-	19,4%	-	-	-	(-23,3%)	-

(1) Στοιχεία δαπάνης και εισπράξεων από τις εισαγωγές και εξαγωγές δεν υπάρχουν στην Τράπεζα Ελλάδος πριν το 1954. Τα στοιχεία θεωρούμε ότι είναι περισσότερο κατάλληλα για τους σκοπούς της μελέτης σε σχέση με αυτά της ΕΣΥΕ για το Εξωτ. Εμπόριο.

(2) Οι δαπάνες για εισαγωγές αγροτικών προϊόντων εμφανίζονται υψηλές το 1973 και δεν δικαιολογούνται από τα στοιχεία της ΕΣΥΕ σε δραχμές. (Μάλλον οι εμπορικές πιστώσεις είναι διχογνωμικές).

Πηγή: Μαραβέγιας, Ν., 1992, σελ. 55

4.3.2 Εξέλιξη του αγροτικού εισοδήματος

Τα χαμηλά εισοδήματα του αγρότη αποτελούσαν διαχρονικό χαρακτηριστικό όχι μόνο της αγροτικής κοινωνίας της Κωπαΐδος αλλά και των υπόλοιπων αγροτικών

περιοχών της Ελλάδας εκτός από τις περιοχές οι οποίες ήταν ιδιαίτερα ευνοημένες από τις εξαγωγικές δυνατότητες προϊόντος, όπως η Κόρινθος λόγω της παραγωγής σταφίδας. Στις αρχές της δεκαετίας του 1950, όπως προαναφέρθηκε στην ενότητα της αγροτικής οικονομίας, το αγροτικό εισόδημα αντιπροσώπευε το 31% του συνολικού εισοδήματος, το οποίο όμως παρουσίασε σημαντική μείωση τη δεκαετία του 1970 (18,5%).

Πιο συγκεκριμένα το συνολικό εισόδημα από αγροτικές δραστηριότητες ανερχόταν το 1950-1952 στην Ελλάδα στα 10.252εκ. δρχ. ενώ το 1971 παρουσίασε σταδιακή μείωση στο μισό (51.704εκ. δρχ. σε σύγκριση με άλλες κατηγορίες οι οποίες παρουσίασαν αύξηση της τάξεως περίπου του 20% μέσα στα 21 έτη. Την πρώτη δεκαετία από το 1951 μέχρι το 1961 ο ρυθμός αύξησης του αγροτικού εισοδήματος παρουσίαζε μέση τιμή 8,9% και την επόμενη δεκαετία 12,8% (Μαραβέγιας Ν., 1992, σελ.74-77).

Πίνακας 2 Διακύμανση των εξόδων των γεωργών

ΠΡΟΪΟΝ	ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1930	% ΔΙΑΦΟΡΑ
Σιτάρι	18-20%	38-75%	20-55%
Αραβόσιτος	18%	38-50%	20-32%
Βαμβάκι	5-12 οκάδες	18-38 οκάδες	13-26 οκάδες
Σανό	3-5δρχ	200δρχ	195-197δρχ

Πηγή: Αφεντόπουλος Ι., 1930, σελ. 7

Ενδεικτικό της ισχνής εισοδηματικής ικανότητας των αγροτών της εποχής είναι το παράδειγμα των αγροτών της Κωπαΐδας που είχαν υπογράψει σχετική σύμβαση όπως προαναφέρθηκε, η οποία μεταβιβάζονταν κληρονομικά απασχολώντας έξι χιλιάδες άτομα συνολικά. Ο κάθε καλλιεργητής θα έπρεπε να πληρώνει συγκεκριμένο αντίτιμο, το λεγόμενο γεώμορο, το οποίο διαμορφώνονταν ανάλογα με την καλλιέργεια και το ποσοστό της παραγωγής του. Για το σιτάρι, συγκεκριμένα, καθορίζονταν το ποσοστό αυτό επί της συνολικής παραγωγής ενώ για το βαμβάκι θέτονταν επί συγκεκριμένου ποσού στην οκά. Τα ποσοστά επί της παραγωγής τους που έπρεπε να αποδώσουν οι καλλιεργητές στους εργοδότες τους αυτά αυξήθηκαν με την πάροδο των ετών επιβαρύνοντας το ετήσιο εισόδημα των καλλιεργητών. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι από το 1880 για τις άνυδρες εκτάσεις το εν λόγω ποσοστό από 10% αυξήθηκε το 1930 σε 20%, ενώ για τα ένυδρα χωράφια τα οποία απαιτούσαν τη χρήση των

αρδευτικών υποδομών, το ποσοστό ήταν ιδιαίτερα υψηλό από 32% μεταβλήθηκε σε 42%.

Πίνακας 3 Κωπαΐδα - Άνδρες & ένυδρες εκτάσεις 1880-1930

ΕΤΗ	ΠΟΣΟΣΤΑ ΣΕ ΑΝΥΔΡΕΣ ΕΚΤΑΣΕΣ	ΠΟΣΟΣΤΑ ΣΕ ΕΝΥΔΡΑ ΧΩΡΑΦΙΑ
1880	10%	32%
1930	20%	42%

Πηγή: Ι. Αφεντόπουλος, 1930, σελ.7

Ένα επιπλέον επιβαρυντικό για τους καλλιεργητές της κωπαϊδικής γής γεγονός αποτελούσε η ελλιπής πρόσβαση στην ύδρευση. Οι καλλιεργητές πλήρωναν μεν μόνο τις δαπάνες για την άρδευση σε περίπτωση που τους παραχωρούνταν η μισή γη από αυτή που είχαν καθαρίσει προς αξιοποίηση, αλλά δυστυχώς η διαχείριση των υδάτινων πόρων δεν ήταν επαρκής οδηγώντας συχνά σε συνεχείς διακοπές της ύδρευσης, και την ελλιπή συντήρηση του αρδευτικού συστήματος. Για όσους μάλιστα δεν αποπλήρωναν τα βάρη τους, η εταιρία σκοπίμως ασκούσε εκβιαστικές πολιτικές μέσω της παροχής ύδατος οδηγώντας σε καταστροφή της σοδιάς και εντείνοντας τις εντάσεις μεταξύ των καλλιεργητών και της αγγλικής εταιρείας (*Πατρώνης Β., & Λιαργκόβας Π., 2004, σελ.111–113*).

Τα βάρη των γεωργών που κατείχαν εκτάσεις της εταιρίας ήταν επαυξημένα για κάθε υπηρεσία που χρησιμοποιούσαν. Για παράδειγμα, για το αλώνισμα αποδίδονταν το 14% επί της ποσότητας προς αλώνισμα, ποσοστό σχεδόν τριπλάσιο σε σχέση με την υπόλοιπη Ελλάδα (στο Θεσσαλικό κάμπο το ποσοστό ήταν 6%). Επιπλέον έξοδα τα οποία επιβάρυναν το εισόδημα του μικροκαλλιεργητή ήταν τα μεταφορικά έξοδα τα οποία ανέρχονταν στο 1% επί της παραγωγής και τα έξοδα για την αγορά σπόρων ανέρχονταν στο 40% με 50% με πίστωση. Το όργωμα αποτελούσε την πιο δαπανηρή υπηρεσία της τάξεως των 135 δραχμών ανά στρέμμα με μέγιστο τις 180 δραχμές, αυξανόμενο κατά 600% σε σχέση με την υπόλοιπη αγροτική περιφέρεια.

Για την κτηνοτροφία στην Κωπαΐδα η απαίτηση ήταν 8 δραχμές για κάθε άλογο, 4,5 δραχμές για κάθε πρόβατο, 0,2 δραχμές για κάθε πτηνό και επιπλέον επιβάρυνση σε

περίπτωση που τα δικαιώματα βοσκής μεταφέρονταν σε άλλες περιοχές της εταιρίας από τις καθορισμένες (Αφεντόπουλος Ι., 1930, σελ.25-35).

Πίνακας 4 Διακύμανση απόδοσης στον κτηνοτροφικό τομέα κατά κεφαλήν ζώου

ΕΙΔΟΣ ΖΩΟΥ	ΠΡΟΠΟΛΕΜΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΔΕΚΑΕΤΙΑ 1930	ΔΡΧ ΔΙΑΦΟΡΑ
Πρόβατα	0,10-1,50δρχ	50-100δρχ	49,50-48,50δρχ
Μεγάλα Ζώα	2-5δρχ	160-250δρχ	158-245δρχ
Χοίροι	0,50-2,50δρχ	250δρχ	247,50-249,50δρχ
Όρνιθες %			14,95-
Γάλλοι	0,05-0,30δρχ	15-25δρχ	24,20δρχ

Πηγή: Αφεντόπουλος Ι., 1930, σελ.7

Όλα τα προαναφερόμενα έξοδα των γεωργών και κτηνοτρόφων απέφεραν διαχρονικά τεράστια κέρδη στην εταιρία της Κωπαΐδας καθώς στον καλλιεργητή απέμενε στην καλύτερη περίπτωση μόλις το 20%της παραγωγής του. Το γεγονός αυτό οδηγούσε πολλές φορές σε δανεισμό των καλλιεργητών από την εταιρία χωρίς όμως να μπορούν να ανταποκριθούν φυσικά με χρέη που ανέρχονταν συνολικά 15.000.000 δραχμές και γεωργικά χρέη 200.000.000 δραχμές (Αφεντόπουλος Ι., 1930, σελ 42-45). Οι αυξήσεις αυτές που μετέβαλαν σημαντικά το εισόδημα του γεωργού στην περιοχή της Κωπαΐδος, ήταν αποτέλεσμα της έλλειψης επενδύσεων στην περιοχή, της χαμηλής αποδοτικότητας των εδαφών, της μη σταθερότητας στην αγροτική αγορά και της μείωσης της συνολικής παραγωγής.

Συμπερασματικές επισημάνσεις- Αποτίμηση των αποτελεσμάτων της συνταγματικής ρύθμισης του αγροτικού ζητήματος

1. Η διανομή των εθνικών γαιών και η επίδραση της στην αγροτική & εθνική οικονομία (1871-1911)

Τα θετικά αποτελέσματα της συνταγματικής κατοχύρωσης της ιδιοκτησίας και συνακόλουθα του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης ήταν άμεσα ήδη από την αρχή συνταγματικής ρύθμισης του αγροτικού ζητήματος που εντοπίζεται στα Επαναστατικά Συντάγματα των Ελλήνων και ειδικότερα στο Σύνταγμα της Τροιζήνας 1827.

Η κατοχύρωση της ιδιοκτησίας στο άρθρο 12 του Συντάγματος της Τροιζήνας 1827 αλλά και στα ακόλουθα Συντάγματα του 1844 (αρ. 12) και 1864 (αρ. 17) άνοιξαν τον δρόμο για την πρώτη προσπάθεια διανομής των εθνικών γαιών, η οποία έλαβε χώρα από το 1833 μέχρι το 1870. Στο διάστημα αυτό διανεμήθηκαν για την αποκατάσταση των αγωνιστών του απελευθερωτικού αγώνα 600.000 στρμ., περίπου το 10% της καλλιεργήσιμης γης στην τότε ελληνική επικράτεια (Πατρώνης Β., 2018, σελ.14 επ.).

Παρά όμως την εν λόγω διανομή το Κράτος αποτελούσε ήδη από τις αρχές τις δεκαετίας του 1830 τον μεγαλύτερο γαιοκτήμονα στην ελληνική επικράτεια κατέχοντας περίπου το 35-50% των καλλιεργήσιμων εκτάσεων του Ελληνικού Βασιλείου. Για την παραχώρηση, μάλιστα, της καλλιέργειας των εθνικών γαιών λάμβανε από τους αγρότες ως πληρωμή ενοικίου τη δεκάτη, η οποία αντιστοιχούσε στο 10% της παραγωγής τους. Ωστόσο η άσχημη οικονομική κατάσταση της πλειοψηφίας των χωρικών και η μη ορθή διαχείριση της καλλιεργήσιμης γης είχαν ως αποτέλεσμα οι πραγματικές εισπράξεις του κράτους από τον φόρο της δεκάτης να μειωθούν σημαντικά και συγκεκριμένα κατά 572.000 δρχ. το 1834, κατά 805.000 δρχ. το 1843 και κατά 2.000.000 δρχ. το 1869 την ίδια στιγμή που οι δημοσιονομικές ανάγκες του αυξάνονταν ραγδαία (Σακελλαρόπουλος Κ., 1991,σελ.182).

Το γεγονός αυτό οδήγησε στην αλλαγή του παραπάνω ιδιοκτησιακού καθεστώτος και ειδικότερα στην δεύτερη διανομή των εθνικών γαιών, της οποίας το θεσμικό υπόβαθρο αποτέλεσαν το Σύνταγμα του 1864 και οι σχετικές νομοθετικές ρυθμίσεις με κυριότερη τους νόμους ΥΛΑ΄ και ΤΠΣΤ΄ του 1871 (Νόμος Κουμουندούρου). Με βάση τις συγκεκριμένες νομικές ρυθμίσεις διανεμήθηκαν από το 1870 μέχρι το 1911 2.650.000

στρμ. (370.000 παραχωρητήρια) σε 326.000 οικογένειες ακτημόνων (σχεδόν το 50% της χώρας) με αποτέλεσμα την αύξηση των καλλιεργούμενων στρεμμάτων σε όλη την τότε ελληνική επικράτεια με ταυτόχρονη αναγνώριση του δικαιώματος των αγροτών να γίνουν κύριοι της γης που καλλιεργούσαν με την καταβολή τιμήματος το οποίο θα όριζαν οι κατά τόπους επιτροπές και το οποίο θα εξοφλούσαν είτε σε 18 έτη με επιτόκιο 8% είτε σε 26 έτη με επιτόκιο 5 % (Πετμεζάς Σ., 2009,σελ.83-89).

Η ενίσχυση της αγροτικής οικονομίας μέσα από την εν λόγω διανομή αποτυπώθηκε στον τομέα αιχμής της αγροτικής παραγωγής της εποχής που ήταν η σταφιδοπαραγωγή καθώς η σταφίδα αποτελούσε σχεδόν από τα μέσα του 19ου αι. έως τις αρχές του 20ου αι. το κύριο εξαγωγικό προϊόν της Ελλάδας. Συγκεκριμένα, η διανομή των γαιών είχε ως αποτέλεσμα τα καλλιεργούμενα πλέον στρέμματα γης το 1878 από 221.000 στρμ., να διπλασιαστούν σε 435.000 στρμ. και συνάμα η παραγωγή σταφίδας, του να αυξηθεί από 115.000 σε 215.000 ενετικά λίτρα (Σακελλαρόπουλος Κ., 1991, σελ.186)

Ως κύριο εξαγωγικό ελληνικό προϊόν η σταφίδα αποτελούσε το 65% των εξαγωγικών αγροτικών προϊόντων και ήδη από το 1865 η Ελλάδα λόγω διεθνών συγκυριών ήταν η μοναδική Χώρα εξαγωγής σταφίδας. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα όλη η παραγόμενη σταφίδα (210.00 από τα συνολικά 215.000 παραγόμενα ενετικά λίτρα) να μην καταναλώνεται εγχώρια αλλά να εξάγεται με κύριες χώρες απορρόφησης την Αγγλία ενώ ακολουθούσαν κατά σειρά κατανάλωσης η Γαλλία, το Βέλγιο και άλλες Ευρωπαϊκές Χώρες (Ζουμπουλάκης Μ., 2019, σελ. 19).

Ταυτόχρονα όμως με το εμπόριο της σταφιδοπαραγωγής ενισχύεται και το εμπόριο άλλων προϊόντων, όπως το ελαιόλαδο και το κρασί ιδιαίτερα σε σημαντικά λιμάνια, όπως η Σμύρνη, η Αλεξάνδρεια, η Κωνσταντινούπολη, κ.ά. Η εν λόγω αύξηση της εμπορικής δραστηριότητας προσέλκυσε με τη σειρά της επενδύσεις από εγχώριους αλλά και ξένους επιχειρηματίες με αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια του διαστήματος 1851-1871 τα έσοδα του τελωνείου να πολλαπλασιαστούν κατά 500/% και η εσωτερική χρηματαγορά να ενισχυθεί σημαντικά με την αύξηση των συμβάσεων δανείων, ασφαλειών, συναλλαγματικών, και χρηματιστηριακών συναλλαγών (Χατζηϊωάννου Ι., 2003, σελ.80-81).

2. Η δεύτερη περίοδος της αγροτικής μεταρρύθμισης (Περίοδος Μεσοπολέμου)

α) Η απαλλοτρίωση των τσιφλικιών και η επίδραση της στην αγροτική οικονομία

Οι παραπάνω θετικές συνέπειες για την ελληνική αγροτική οικονομία ως συνέπεια της πραγμάτωσης του συνταγματικού θεσμού της διανομής των εθνικών γαιών δυστυχώς δεν αφορούσαν σε περιοχές της τότε ελληνικής επικράτειας, όπου υπήρχαν μεγάλες ιδιοκτησίες γης αλλά δεν διανεμήθηκαν, όπως η Αττική, η Εύβοια και βεβαίως περιοχές που αργότερα προσαρτήθηκαν στο ελληνικό κράτος, όπως η Θεσσαλία και ο νομός Άρτας (Ζουμπουλάκης Μ., 2019, σελ. 20).

Ειδικότερα, στην Θεσσαλία, η οποία υπήρξε και η περιοχή από την οποία ξεκίνησε η δεύτερη φάση της αγροτικής μεταρρύθμισης, υπήρχαν κατά το έτος 1881 580 τσιφλίκια, τα οποία κάλυπταν μια έκταση 6 εκ. στρεμμάτων του θεσσαλικού κάμπου, όπου εργάζονταν ως κολίγοι σχεδόν 11.000 οικογένειες και 7.000 οικογένειες απασχολούνταν ως βοηθοί-αγροεργάτες των κατοίκων της περιοχής. Τα τσιφλίκια αποτελούσαν ουσιαστικά τα λεγόμενα κατά την οθωμανική αυτοκρατορία τιμάρια, τα οποία με την απελευθέρωση του ελληνικού κράτους μετατράπηκαν σε τσιφλίκια και ανάλογα με τη συμμετοχή του τσιφλικά στις δαπάνες καλλιέργειας διακρίνονταν σε μισακάρικα και τριτάρικα (Ζουμπουλάκης Μ., 2019, σελ. 64; Πετμεζάς Σ., 2003, σελ. 52 επ.).

Ως τσιφλίκι ορίζονταν μάλιστα μία μεγάλη έκταση χωρική μαζί με τον οικισμό, η οποία ανήκε σε έναν ιδιοκτήτη, για τον οποίον δούλευαν, πλέον ως κολίγοι, οι κάτοικοι της περιοχής αυτής. Αυτό σήμαινε στην πράξη για τους αγρότες μια σημαντική επιδείνωση των συνθηκών εργασίας τους καθώς έχασαν το εμπράγματο δικαίωμα που τους αναγνώριζε το οθωμανικό δίκαιο πάνω στην γη που καλλιεργούσαν και μετατράπηκαν πλέον σε απλούς αγρομισθωτές ενώ οι ιδιοκτήτες (τσιφλικάδες) έγιναν οι απόλυτοι κύριοι της γης και είχαν την δυνατότητα με την εκπνοή των μισθωτηρίων ακόμη και να εκδιώξουν τους καλλιεργητές από το τσιφλίκι στο οποίο εργάζονταν επί έτη.

Το καθεστώς αυτό «εργασίας» είχε ως συνέπεια την σύγκρουση τσιφλικούχων-κολίγων κατά την περίοδο 1881-1910 με αποκορύφωμα την εξέγερση του Κιλελέρ τον Μάιο του 1910, η οποία και διαδραμάτισε καθοριστικό ρόλο στην δημιουργία ενός κινήματος πανθεσσαλικού χαρακτήρα με ευρεία ερείσματα στην κοινωνία το οποίο και

έφερε στο προσκήνιο το ζήτημα της διανομής της γης στους καλλιεργητές/κολίγους ως κορυφαία προϋπόθεση απονομής κοινωνικής δικαιοσύνης στο νεοελληνικό κράτος.

Κοινωνός του εν λόγω κοινωνικού αιτήματος έγινε η αρχικά Κυβέρνηση του Ελ. Βενιζέλου, ο οποίος με την αναθεώρηση του 1911 και την εισαγωγή του θεσμού της απαλλοτριώσης “δια δημόσια ωφέλεια” (αρ. 17 Σύνταγμα 1911) σε συνδυασμό με τον νόμο 2052/1920 και μεταγενέστερο το ν.δ της 15ης Φεβρουαρίου 1923 άνοιξαν το δρόμο για την αναγκαστική απαλλοτριώση των τσιφλικιών ανά την Ελληνική επικράτεια, η οποία κατοχυρώθηκε ρητά και στο Σύνταγμα του 1927 (αρ. 17 Σύνταγμα 1927).

Συγκεκριμένα, 12.000.000 στρέμματα γης διανεμήθηκαν σε 150.000 και πλέον αγροτικές οικογένειες. Από αυτά τα στρέμματα 6.500.000 στρέμματα ήταν καλλιεργήσιμα χωράφια και 5.500.000 βοσκότοποι και δάση. Με την διανομή αυτή η Ελλάδα έγινε χώρα μικροκαλλιεργητών και αναδείχθηκε σε ηγέτιδα χώρα στο χώρο της ανατολικής Ευρώπης όσον αφορά στο σύνολο της διανεμηθείσας καλλιεργήσιμης γης καθώς το ποσοστό αυτό ανερχόταν στην Ελλάδα σε 50% ενώ την ίδια χρονική περίοδο μετά βίας έφτανε στο 6% στην Πολωνία, στο 10% στην Γιουγκοσλαβία, και Ουγγαρία και στο 19,7% στην Ρουμανία. Συγκεκριμένα, στα 1928 η αναλογία ανάμεσα στους ιδιοκτήτες γης και στους καλλιεργητές είχε ανά περιοχές της Ελλάδας ως εξής: Μακεδονία 178.756 στους 202.483, Θράκη 43.215 στους 46.428 και Πελοπόννησος 150.164 στους 167.318 (Κρητικός Γ. σε: Παναγιωτόπουλος/Σωτηρόπουλος, 2007, σελ. 291).

Η απαλλοτριώση των παραπάνω ιδιοκτησιών είχε θετικό αντίκτυπο στην εθνική οικονομία. Συγκεκριμένα, η αύξηση μέσα από τις απαλλοτριώσεις της συνολικά καλλιεργήσιμης γης ανά την ελληνική επικράτεια οδήγησε ιδίως κατά την περίοδο του Μεσοπόλεμου σε μια έξαρση της αγροτικής παραγωγής των ελληνικών προϊόντων. Η Ελλάδα ανταγωνιζόταν πλέον κατά το Μεσοπόλεμο επάξια τις άλλες μεσογειακές χώρες, όπως την Ιταλία και την Ισπανία σε παραγωγή αγροτικών προϊόντων καθώς ήταν στην τρίτη θέση στην ευρωπαϊκή παραγωγή ελαιόλαδου και κρασιού. Επιπλέον, ο καπνός και το βαμβάκι ως νέες καλλιέργειες, αποτέλεσαν πλέον τους βασικούς οικονομικούς πόρους της αγροτικής οικονομίας, με τη δεκαετία του '20 να αναδεικνύει τον καπνό ως το πιο εξαγωγίμο προϊόν και τη δεκαετία του '30 να ανακηρύσσεται η χρονιά του βαμβακιού, δημιουργώντας ένα ισοζύγιο μετά το κενό που δημιούργησε η κρίση της σταφίδας ιδιαίτερα στις περιοχές της Πελοποννήσου (Αγριαντώνη Χ., 2003, σελ. 121).

Η χαρτογράφηση της αγροτικής Ελλάδος του μεσοπολέμου σύμφωνα με τα πιο κερδοφόρα εξαγώγιμα της προϊόντα καταδεικνύει την Κρήτη ως αναδύομενη δύναμη στη σταφίδα μετά τη Βορειοδυτική Πελοπόννησο ενώ η Θεσσαλία κρατά τα πρωτεία όσον αφορά την παραγωγή κυρίως σιταριού αλλά και βαμβακιού όπως και η Θράκη, η οποία φημιζόταν επίσης για τον υψηλής ποιότητας καπνό της μαζί με το Άργος και το Αγρίνιο. Στη Μακεδονία σε σημαντικές παραγωγικές αγροτικές περιοχές αναδείχθηκαν οι Σέρρες, όπου μαζί με κάποιες περιοχές της Στερεάς Ελλάδας (Θήβα και Λαμία) υπήρχαν οι μεγαλύτερες εκτάσεις βαμβακοκαλλιιεργειών στην Ελλάδα (Αγριαντώνη Χ., 2003, σελ. 122).

Οι παλαιές καλλιέργειες όπως το λάδι, το βαμβάκι, η σταφίδα, ο καπνός και τα σύκα εξαγόταν ενώ το λάδι, το σιτάρι και το βαμβάκι στήριζαν τις εγχώριες ανάγκες. Το σιτάρι αποτελούσε το βασικό οικονομικό πόρο για τις πεδινές περιοχές καλύπτοντας το 75% των καλλιιεργήσιμων εκτάσεων ιδιαίτερα κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Στις πιο εμπορικές καλλιέργειες συγκαταλέγονταν επίσης τα όσπρια και τα οπωρολαχανικά, η παραγωγή των οποίων γνώρισε μία άνοδο της τάξεως του 177% και του 311% αντίστοιχα. Τέλος, οι αμπελώνες και οι ελαιώνες στήριζαν σημαντικά την αγροτική οικονομία της Ελλάδος αλλά παράλληλα συνέβαλλαν σημαντικά στον εκβιομηχανισμό της εθνικής οικονομίας καθώς ενίσχυσαν τον βιομηχανικό τομέα στην παραγωγή, εμφιάλωση και επεξεργασία των πρώτων υλών και των παραγώγων τους (Κώστας Κ., 1987, σελ. 52 επ.).

Η αύξηση της αγροτικής παραγωγής συνέχισε και μετά την περίοδο του μεσοπολέμου. Ενδεικτικό δε είναι το γεγονός ότι -παρά την κρίση του '29- από την αγροτική παραγωγή προερχόταν το 44,2% του εθνικού εισοδήματος μέχρι το 1939. Στην επίτευξη αυτών των οικονομικών δεικτών συνέβαλλαν με την εργασία τους οι πλέον του 1.300.000 αγρότες, οι οποίοι αποτελούσαν πριν το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο το 52% του πληθυσμού της χώρας (ΑνωγιάτηςΔ./Αθανασοπούλου Ι./Δουκάκης Κ., 2018, σελ. 202).

β) Η αγροτική μεταρρύθμιση και η επίδραση της στην αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος.

Όσον αφορά στην επίδραση της απαλλοτρίωσης στην αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος πρέπει να αναφερθούν τα ακόλουθα ειδικότερα στοιχεία. Η

θεσμική πρωτοβουλία για την διανομή μεγάλων εκτάσεων γης στους Πρόσφυγες ανήκει στον Ν. Πλαστήρα, ο οποίος επαναφέροντας σε ισχύ το 1923 τον ν. 2052/1920 ανέστειλε την ισχύ την ισχύ του άρθρου 17 του Συντάγματος του 1911 για προηγούμενη αποζημίωση του ιδιοκτήτη της απαλλοτριωμένης έκτασης γης και κατ' αυτόν τον τρόπο απλοποίησε την διαδικασία απαλλοτρίωσης υπέρ των προσφύγων. Μέχρι το 1930 411.347 εκτάρια γης διατέθηκαν σε πρόσφυγες σε όλη την Ελλάδα. Ενδεικτικά, αναφέρουμε, ότι μόνο στη Θράκη, η οποία αποδέχτηκε και το μεγαλύτερο όγκο αυτών, από το 1922 έως και το 1940 διανεμήθηκαν συνολικά 9.350.000 στρεμμ., εκ των οποίων τα 5.353.000 ήταν για καλλιέργεια για τα 147.500 μέλη προσφυγικών οικογενειών. Η μέση στρεμματική διάθεση καλλιεργήσιμης γης που αντιστοιχούσε σε κάθε προσφυγική οικογένεια κατά περιοχές ανά την επικράτεια είχε ως εξής: Αττική-Πελοπόννησος 30 στρεμμ. Ήπειρος 30, Μακεδονία, 38,46 και Θράκη 29.90 στρεμμ. (Κρητικός Γ., σε: Παναγιωτόπουλος Δ./Σωτηρόπουλος Δ., 2007, σελ. 290 επ.).

Ωστόσο, το αντίκρισμα της εν λόγω διανομής στο εισόδημα των προσφυγικών οικογενειών δεν ήταν αρκετό, ώστε να τους εξασφαλίζει μια αξιοπρεπή διαβίωση. Συγκεκριμένα, οι δαπάνες συντήρησης μιας τετραμελούς ή πενταμελούς αγροτικής οικογένειας υπολογίζοντας γύρω στις 16 με 20 χιλιάδες δραχμές ετησίως. Η ετήσια όμως ακαθάριστη πρόσοδος που αντιπροσώπευε την εργασία όλων των μελών της οικογένειας, αφού αφαιρεθούν οι δαπάνες συντηρήσεως ζώων, η αξία του σπόρου κλπ., όχι μόνο δεν υπερέβαινε τους 20.000 δρχ. αλλά έφτανε μετά βίας τις 10.000 δρχ. με συνέπεια να υποσιτίζονται οι αγροτικές/προσφυγικές οικογένειες (Μαλκίδης Θ. σε: Παναγιωτόπουλος Δ./Σωτηρόπουλος Δ., 2007, σελ. 329).

Παρά ταύτα ακόμη και υπό τις παραπάνω δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης η συμβολή της διανομής τσιφλικιών σε πρόσφυγες και η καλλιέργεια τους από αυτούς στην αγροτική και εθνική οικονομία υπήρξε αξιοσημείωτη καθώς οδήγησε σε μια εντυπωσιακή αύξηση των καλλιεργούμενων στρεμμάτων και της γεωργικής παραγωγής. Ειδικότερα η καλλιεργούμενη γη από 12,4 εκατ. στρεμμ. αυξήθηκε στα 15,9 εκατ. στρεμμ. το 1928, ενώ μεταξύ 1924 και 1926 η παραγωγή καπνού αυξήθηκε κατά 120%, η παραγωγή κουκουλιών κατά 20% και οι εισαγωγές δημητριακών μειώθηκαν κατά 16% παρά την αύξηση του πληθυσμού (Καραμάνος Ι. σε: Παναγιωτόπουλος Δ./Σωτηρόπουλος Δ., 2007, σελ. 47).

Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε επίσης η συμβολή των προσφύγων αγροτών και στην ανάπτυξη του συνεταιριστικού θεσμού στην Ελλάδα και κυρίως στις περιοχές εγκατάστασης τους δηλαδή στην Μακεδονία και στην Θράκη. Ειδικότερα, στην Μακεδονία κατά την περίοδο 1921-1925 είχαν ιδρυθεί 1.350 συν/σμοί ενώ από το 1928 είχαν ιδρυθεί 36 συν/σμοί στην Επαρχία Εορδαίας, 39 στην Επαρχία, Φλώρινας και 39 στην επαρχία Καστοριάς με 7.599 μέλη συνολικά, οι συνέβαλλαν με τις θεσμικές τους παρεμβάσεις και στην ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας της Ελλάδας αλλά και στην καλλιέργεια και παραγωγή νέων αγροτικών προϊόντων, όπως το τριφύλλι, το μετάξι, οι ζωοτροφές, η τεύτλα, το κεχρί τα σταφύλια κλπ.) (Μαλκίδης Θ. σε: Παναγιωτόπουλος Δ./Σωτηρόπουλος Δ., 2007, σελ. 331 επ.).

3. Η επίλυση του Κωπαϊδικού ζητήματος ως παράγοντας προάσπισης της αρχής του κοινωνικού Κράτους Δικαίου στην μεταπολεμική/μετεμφυλιακή Ελλάδα (1952)

Η κατοχύρωση του θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτρίωσης στην μεταβατική διάταξη του άρθρου 104 του Συντάγματος του 1952 ολοκλήρωσε την συνταγματική μεταρρύθμιση στην αγροτική οικονομία. Έως και τις αρχές του μισού του 20ου αι. είχαν επιβιώσει σε πολλές περιοχές της Ελλάδος, μεγάλες ιδιοκτησίες γης (τσιφλίκια), οι οποίες επιβάρυναν ποικιλοτρόπως την εθνική οικονομία. Παράλληλα οι συνθήκες εργασίας σε αυτά παραβίαζαν βάνανυσα τα συνταγματικά δικαιώματα εργασίας και αξιοπρεπούς διαβίωσης των αγροτών, που εργάζονταν σε αυτά.

Κομβικό ρόλο για την συνταγματική μεταρρύθμιση του 1952 στο τομέα της αγροτικής οικονομίας διαδραμάτισε το Κωπαϊδικό ζήτημα. Συγκεκριμένα, το 1886 το Ελληνικό Δημόσιο με σύμβαση παραχώρησε στην αρχικά γαλλικών και μετέπειτα αγγλικών συμφερόντων ιδιωτική εταιρία “Λίμνη Κωπαΐδας”, το δικαίωμα επικαρπίας στην περιοχή της αποξηρανθείσας λίμνης της Κωπαΐδας για διάστημα 99 ετών. Η λειτουργία της εν λόγω εταιρείας κατά παραβίαση θεμελιωδών αρχών του Συντάγματος είχε απασχολήσει τον νομοθέτη ήδη από την δεκαετία του 1930. Ωστόσο, η πρωτοβουλία επίλυσης του εν λόγω ζητήματος ελήφθη στις αρχές της δεκαετίας του 1950 όταν η κυβέρνηση Νικ. Πλαστήρα κατά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1952 εισηγήθηκε στην Βουλή την μεταβατική διάταξη του άρθρου 104, η οποία κατά παρέκκλιση από την ρύθμιση της ιδιοκτησίας στο άρθρο 17 Σ άνοιξε τον δρόμο για την απαλλοτρίωση της Κωπαϊδικής γής και την διανομή της στους Βοιωτούς και Λοκρούς αγρότες. Η εν λόγω ρύθμιση δεν περιοριζόταν όμως στην εν λόγω περιοχή αλλά

περιελάβανε την απαλλοτρίωση μεγάλων ιδιοκτησιών σε όλη την ελληνική Επικράτεια κυρίως στην Κρήτη, στην Στερεά, στην Θεσσαλία, στην Μακεδονία και στην Θράκη.

Η απαλλοτρίωση των 200.000 στρεμμ. στην Κωπαΐδα αλλά και στις προαναφερθείσες περιοχές της Ελλάδας αποτέλεσε την τρίτη φάση της συνταγματικής ρύθμισης του αγροτικού ζητήματος στην ιστορία του νεοελληνικού κράτους και επέδρασε μεν στην αγροτική και εθνική οικονομία, όχι όμως όσο οι προηγούμενες μεταρρυθμίσεις καθώς ήδη κατά τον χρόνο που έλαβε χώρα είχε ήδη διανεμηθεί ένα μεγάλο μέρος της καλλιεργήσιμης γης ανά την ελληνική επικράτεια και επίσης είχε μόλις ξεκινήσει η μετάβαση από την αμιγώς αγροτική στην βιομηχανική οικονομία.

Ωστόσο, η σπουδαιότητα της εν λόγω συνταγματικής μεταρρύθμισης αποτελεί πρώτιστα μια ιστορική προσπάθεια του συνταγματικού νομοθέτη να υπερασπιστεί τις συνταγματικές αρχές του Κράτους Δικαίου, του νομικού δικαστή (αρ. 8 Σ), της φορολογικής ισότητας (αρ. 3 Σ) και της ελευθερίας της ιδιοκτησίας (αρ. 17 Σ) στην μεταπολεμική/μετεμφυλιακή Ελλάδα.

Ειδικότερα, η απαλλοτρίωση της Κωπαΐδας έθεσε τέλος στον διαρκές καθεστώς παράκαμψης της συνταγματικής αρχής του νόμιμου δικαστή (αρ. 8 Σ) από την Εταιρεία λίμνη της Κωπαΐδος, η οποία επέλεγε συστηματικά σε όλες τις διάφορες που προκύπταν ανάμεσα σε αυτή και το Ελληνικό Κράτος αλλά και τους κολίγους/μικροκαλλιεργητές να παρακάμπτει τα σύμφωνα με τον νόμο ΠΒ' αρμόδια ελληνικά δικαστήρια (συγκεκριμένα τον Άρειο Πάγο) και μέσω του θεσμού της διαιτησίας υπό συνθήκες αδιαφανείς να αποκομίζει τα μέγιστα δυνατά οφέλη σε βάρος του ελληνικού κράτους, της εθνικής οικονομίας και των καλλιεργητών της Κωπαΐδας (Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίασις ΜΗ' της 5-3-1951, σελ. 65).

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διαιτησίας του 1925 η οποία έλαβε χώρα υπό τη σκιά του δανεισμού της Ελλάδας από την Αγγλία για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος (1923-1928) και είχε ως αποτέλεσμα την απόδοση στην Εταιρεία α) της απόλυτης κυριότητας 30.000 στρεμμ., των πλέον εύφορων του Κωπαιδικού πεδίου, καθώς και β) της εκμετάλλευσης των παρακείμενων λιμών Υλίκης και Παραλίμνης με σκοπό την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Τα υπόλοιπα 160.573 ορίσθηκαν με την διαιτητική απόφαση ως εξαγοράσιμα από το Ελληνικό Κράτος έναντι του ποσού των 980.00 λιρών ή σε εναλλακτική περίπτωση από τους Βοιωτούς και

Λοκρούς αγρότες με τίμημα 2.00.000 λιρών. Η εν λόγω αγορά όφειλε να λάβει χώρα μέσα σε ανατρεπτική προθεσμία 6 μηνών και ενός έτους αντίστοιχα αλλιώς θα περιέρχονταν και αυτά στην κυριότητα της εταιρείας, πράγμα το οποίο και συνέβη καθώς ούτε το Ελληνικό Κράτος ούτε βεβαίως οι Βοιωτοί και Λοκροί αγρότες διέθεταν την περίοδο εκείνη τα οικονομικά μέσα να πληρώσουν το τίμημα, του οποίου ο προσδιορισμός ήταν τελείως αυθαίρετος και δυσανάλογα μεγάλος σε σχέση με την πραγματική αξία των προς πώληση στρεμμάτων της Κωπαΐδας (Χρήστου Θ., 2002, σελ. 144 επ.).

Επίσης, η συνταγματική αναθεώρηση του 1952 έθεσε τέλος στην φορολογική ατέλεια της Εταιρίας Λίμνη της Κωπαΐδας η οποία βάσει των νόμων 5420/1932 και 2287/1940 απολάμβανε ουσιαστικά φορολογικής ατέλειας. Η εταιρεία κατέβαλλε μεν φόρο για τους υπαλλήλους της, φόρο μισθωτών υπηρεσιών αλλά το ποσό των φόρων αυτών το παρακρατούσε από τους Έλληνες υπαλλήλους της. Ο μόνος φόρος που πλήρωνε εξ ιδίων αφορούσε τα εισοδήματα της από την μίσθωση βοσκοτόπων και ανέρχονταν μόλις σε 20-30 εκατ. δρχ. ετησίως. Το ποσό αυτό όμως δεν αντιπροσώπευε ούτε στο ελάχιστο τα δυσθεώρητα οικονομικά κέρδη που αποκόμιζε κατ' έτος και για τα οποία δεν κατέβαλλε φόρους στο Ελληνικό Δημόσιο. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι μέχρι και την στιγμή της αναθεώρησης του Συντάγματος του 1952 η Εταιρεία είχε καθαρά κέρδη, τα οποία ανέρχονταν σε περισσότερα από 9 δις. δρχ. ετησίως ενώ ο διαφεύγων φόρος προς το Ελληνικό κράτος υπολογιζόταν στα 3 δις. δρχ. ετησίως (Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίασις ΜΗ΄ της 5-3-1951, σελ. 68).

Τέλος, η συνταγματική αναθεώρηση του 1952 συνέβαλε τα μέγιστα στην κατοχύρωση της ελευθερίας ιδιοκτησίας (αρ. 17 Σ 1952) μέσα από την απαλλοτρίωση και διανομή 240.000 στρμ. γής στους βοιωτούς και λοκρούς καλλιεργητές πρώην κολίγους της Κωπαΐδας, αναγνωρίζοντας τους ιδιοκτησιακά και ασφαλιστικά δικαιώματα, τα οποία είχαν στερηθεί επί 100 σχεδόν ετών αφού ουσιαστικά διαβιούσαν σε καθεστώς οικονομικής ομηρίας της εταιρείας, η οποία μέσα από την πρακτική α) των δυσθεώρητων υψηλών μισθωμάτων που ζητούσε από τους αγρότες, β) της συστηματικής άρνησης ένταξης των εργαζομένων στο ΙΚΑ και γ) του δανεισμού χρημάτων προς αυτούς με σκοπό την αποπληρωμή των χρεών τους προς την εταιρία είχε εγκαθιδρύσει ένα καθεστώς δουλοπαροικίας στην καρδιά της Ελλάδας (Πρακτικά της Βουλής των Ελλήνων, Συνεδρίασις ΜΗ΄ της 5-3-1951, σελ. 70).

Η ομόφωνη απόφαση της Βουλής του 1952 για την συνταγματική ρύθμιση της απαλλοτρίωσης της Κωπαΐδας ολοκλήρωσε την αγροτική μεταρρύθμιση που είχε αρχίσει στα μέσα του 19ου αιώνα και αποτέλεσε σταθμό στην προσπάθεια του συνταγματικού νομοθέτη να προασπίσει στην μεταπολεμική/μετεμφυλιακή Ελλάδα τις συνταγματικές αρχές της Ισονομίας και της Ισοπολιτείας και του Κοινωνικού Κράτους Δικαίου.

Βιβλιογραφία

- Αγιάνογλου Π., (1982),** *Το πέρασμα από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό στην Ελλάδα,* Ιδιωτική έκδοση, Αθήνα.
- Αγριαντώνη Χ., (2003),** *Έξαρση και κρίση: Η οικονομία της περιόδου 1909-1922.* Αθήνα.
- Αλιβιζάτος Μπ., (1930),** *Κράτος και Γεωργική πολιτική,* Υπουργείο Γεωργίας, Αθήνα.
- Αλιβιζάτος, Ν., (1981),** *Εισαγωγή στην Ελληνική Συνταγματική ιστορία 1821-1941,* σελ.184, Αθήνα.
- Ανδρεάδης Α., (2010),** *Μαθήματα δημόσιας οικονομίας: Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία,* Αθήνα.
- Ανδριώτης Ν., (1999),** *Η αποκατάσταση των Προσφύγων, σε: Ένθετο εφημερίδας Καθημερινή «Επτά Ημέρες»,* σελ. 26-27.
- Ανωγιάτης Δ./Αθανασοπούλου Ι./Δουκάκης Κ., (2018),** *Απεικόνιση της αγροτικής παραγωγής στην Ελλάδα στον Μεσοπόλεμο,* Αθήνα.
- Αρώνη-Τσίγλη Κ., (1999),** *Το σταφιδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες, Πελοπόννησος 1893-1905,* Αθήνα.
- Αρώνη-Τσίγλη Κ., (2005),** *Αγροτικό Ζήτημα και Αγροτικό Κίνημα, Θεσσαλία 1881-1923,* Αθήνα.
- Αφεντόπουλος Ι., (1930),** *Το Κωπαιδικό ζήτημα.* Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Αθήνα.
- Βεργόπουλος Κ., (1975/1992),** *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας.* Αθήνα.
- Βερέμης Θ., (1987),** *Ο αγώνας για την ίδρυση της Αγροτικής Τράπεζας και ο Αλέξανδρος Παπαναστασίου. Ένα χρονικό.* Αθήνα.
- Βλαχόπουλος Σ., (2013),** *Το Σύνταγμα του 1952, σε: Εφημ. Καθημερινή, 10.3.2013, ηλ. Έκδοση* (<https://www.kathimerini.gr/482911/article/epikairothta/ellada/to-syntagma-toy-1952>)

Βουλή των Ελλήνων, (1952), *Η εν τη Βουλή συζήτησις επί του θέματος της αποκαταστάσεως ακτημόνων γεωργών κ.τ.λ., Εκ των επισήμων πρακτικών της Βουλής, συνεδριάσεων ΜΔ', ΜΗ', ΝΣΤ', ΝΖ', ΝΘ', ΞΔ')*, Αθήνα.

Δημακοπούλου Χ., (1980), *Οι ιστορικοί τόποι των Εθνικών Συνελεύσεων*. Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος. Αθήνα.

Δημητρόπουλος, Α., (2005), *Τα Ελληνικά Συντάγματα από την Επανάσταση έως το 1864 και συγκριτική μελέτη των Συνταγμάτων του 1844 και του 1864*, Αθήνα.

Δρακάτος, Κ., (1997), *Ο μεγάλος κύκλος της ελληνικής οικονομία 1945-1995*, Αθήνα.

Δωροθέου, (1951), *Η εξέλιξις του αναπαλλοτριώτου της εκκλησιαστικής περιουσίας μέχρι σήμερον*, Αθήνα.

Ζολώτας Ξ., (1952), *Το πρόβλημα της αναπτύξεως της Ελληνικής Οικονομίας*, Αθήνα.

Ζουμπουλάκης Μ., (2019), *1893 - Δυστυχώς Επτωχέσαμεν, σε: (εφημ.) Καθημερινή, Ένθετο: "Εθνικές Κρίσεις", φύλλο της 2/6/2019.*

Ζωγράφος Γ. Χρ., (1911), *Το αγροτικόν ζήτημα εν Θεσσαλία*, Αθήνα.

Ιερωνύμου, (2012), *Εκκλησιαστική περιουσία και μισθοδοσία του κλήρου*, Αθήνα.

Καϊδατζής Α., (2015), *Ο πρώτος ελληνικός νόμος που κρίθηκε αντισυνταγματικός: ν. ΝΓ'/1826 περί εκποιήσεως εθνικών κτημάτων*, Αθήνα.

Καλαφάτης Θ., (2003), *Η αγροτική οικονομία. Όψεις της αγροτικής ανάπτυξης σε: Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000, σελ.72*, Αθήνα.

Καραβίδας Κ., (1931), *Τα Αγροτικά* (2η). Αθήνα.

Καρολίδης Π., (2014), *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της ανατολής από το 1821μέχρι 1921*, Αθήνα.

Καρούζος Ε., (2001), *Θεσμικό πλαίσιο και αγροτική οικονομία'. Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα*, Αθήνα.

Κατσιόφη Β., (2005), *Η Λίμνη της Κωπαΐδος. Προτάσεις και μελέτες για την αποξήρανση οικονομικές και κοινωνικές προεκτάσεις*, Αθήνα.

Κόκκινος Γ., (1997), Τα Ελληνικά Συντάγματα και η ιδιότητα του πολίτη (1844-1927): απόπειρα ιστορικής επισκόπησης, σε: Μνήμων 19, σελ.73-108.

Κολιόπουλος Ι. Σ., (2001), Νεότερη Ευρωπαϊκή Ιστορία 1789-1945. Θεσσαλονίκη.

Κόντος Α., (2009), Τα Συντάγματα της Επανάστασης του 1821, σε: Πρακτικά του Α Συνεδρίου Αργειακών Σπουδών, «Το Άργος κατά τον 19ο αιώνα», Άργος 5-7 Νοεμβρίου 2004, Έκδοση, «Σύλλογος Αργείων ο Δαναός», Άργος, 2009.

Κορδάτος Γ., (1959), Μεγάλη Ιστορία της Ελλάδος, Αθήνα.

Κωστής Κ., (1987), Αγροτική Οικονομία και Γεωργική Τράπεζα: όψεις της ελληνικής οικονομίας στο Μεσοπόλεμο (1919-1928), Αθήνα.

Κωστής Κ., (2003), Ιστορία της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος 1914-1940, Αθήνα,

Λάμπρου, Γ. (1995), Η λίμνη της Κοπαΐδος αφετηρία αγροτικής ανάπτυξης. Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος, Λεβάδεια.

Λουκάτος Σπ., (1980), Μαρίνος Αντίπας Η ζωή - Η εποχή - Η ιδεολογία - Η δράση και η δολοφονία του, Αθήνα.

Μάντης Κ., (1992), Η διανομή των Εθνικών κτημάτων και το εμπόριο, Αθήνα.

Μαραβέγιας, Ν., (1992), Αγροτική πολιτική και οικονομική ανάπτυξη στην Ελλάδα. Αθήνα.

Μαρωνίτη Ν., (2010), Το Κίνημα στο Γουδί – εκατό χρόνια μετά – Παραδοχές, ερωτήματα, νέες προοπτικές. Αθήνα.

Μελέτης Κ./Ξανθόπουλος Π., (2006), Οι συνεταιριστικές μορφές συνεργασίας και οι συνθήκες ανάπτυξής τους: μέρος β', Αθήνα.

Μέλλιος Ν., (1996), Επενδυτικές & Επιχειρηματικές Στρατηγικές στην Κοπαΐδα 1830 – 1953. Αθήνα.

Μουγογιάννη Γ., (1985), Πτυχές του αγροτικού ζητήματος στη Θεσσαλία, σε: Αρχείο Θεσσαλικών Μελετών, σελ. 102 επ., Βόλος.

Μπαλτά Ε., (1989), 'Οθωμανικά αρχεία στην Ελλάδα', σε: Μνήμων, σελ.241, Αθήνα.

Παναγιωτόπουλος Δ. Α., (2004), *Αγροτική Οικονομία: Αναπτυξιακές Στρατηγικές στην Ελλάδα, Αθήνα.*

Παπαγεωργίου Α.Κ./Δαμιανός Ι.Δ./Σπαθής Δ.Π., (2005), *Αγροτική Πολιτική.* Αθήνα.

Παπαθανασόπουλος Κ., (1993), *Ελληνική εμπορική ναυτιλία (1833-1856): εξέλιξη και αναπροσαρμογή* σε: Εκδόσεις του Ιστορικού Αρχείου της ΕΤΕ 1993, σελ.133, Αθήνα.

Πατρώνης Β., (2002), *Το αγροτικό Θαύμα του Μεσοπολέμου. Οι Αγροτικοί Συνεταιρισμοί,* σε: εφημ. *Ελευθεροτυπία*, τεύχος 185, φύλλο της 15^{ης}/5/2003, σελ. 7 επ.

Πατρώνης, Β., (2015), *Οικονομία, κοινωνία και κράτος στην Ελλάδα (18^{ος}-20^{ος} αιώνας),* Αθήνα.

Πατρώνης Β./Λιαργκόβας Π., (2004), *Κοινωνική ενσωμάτωση και οικονομική πολιτική στα χρόνια της δικτατορίας στην Ελλάδα, 1967-1974: ο ειδικός ρόλος του αγροτικού τομέα,* σε: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/hpsa/article/view/14735>.

Περράκης Μ., (2000), *Η αντικατάσταση της δεκάτης από το φόρο των αροτριώντων ζώων. Η πρώτη φορολογική αλλαγή του Χαρίλαου Τρικούπη,* Αθήνα.

Πετμεζάς Σ., (2009), *Αγροτική οικονομία. Τα όρια του μοντέλου αγροτικής ανάπτυξης του 19^{ου} αιώνα,* Αθήνα.

Πετμεζάς Σ., (2012), *Προλεγόμενα στην ιστορία της ελληνικής αγροτικής οικονομίας του μεσοπολέμου,* Αθήνα.

Πετμεζάς Σ./Κωστής Κ., (2001), *Η ανάπτυξη της ελληνικής οικονομίας τον 19ο αιώνα,* Αλεξάνδρεια, Αθήνα.

Πουλοβασίλης Α., 2002, «*Τα εγγειοβελτιωτικά έργα στο Μεσοπόλεμο*», *Το αγροτικό Θαύμα του Μεσοπολέμου*, σε: *Ιστορικά, ένθετο της εφημερίδας Ελευθεροτυπία*, τεύχος 185, 15/5/2003, σελ. 18-21.

Πούσδρας Δ., (1951), *Η Απελευθέρωση των Σκλάβων Αγροτών,* Αθήνα.

Σακελλαρόπουλος Θ. Δ., (1991), *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη,* Αθήνα.

Σακελλαρόπουλος Θ.Δ., (1992), *Οικονομία και πολιτική στην σύγχρονη Ελλάδα.* Αθήνα.

Σβώλος, Α., (1998), *Τα Ελληνικά Συντάγματα 1822-1975/1986'. Η Συνταγματική Ιστορία της Ελλάδος*, Αθήνα.

Σφήκα-Θεοδοσίου Αγγ., (2002), *Ο Χ. Τρικούπης και οι εθνικές γαίες*, σε: *Ιστορικά τεύχος 125* (ένθετο της εφ. «Ελευθεροτυπία»), Το Αγροτικό Ζήτημα, 7 Μαρτίου 2002, σελ. 30.

Τζόκας Σ., (2002), *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος και το εγχείρημα του αστικού εκσυγχρονισμού 1928-1932*, Αθήνα.

Τριανταφυλλίδης Σ., (1974), *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*. Αθήνα.

Τριανταφύλλου Π., (2001), *Το αγροτικό συνδικαλιστικό κίνημα*, Αθήνα.

Τσούκα, Π., (2015), *Το Λαοριωτικό ζήτημα στις απαρχές του δικαστικού ελέγχου συνταγματικότητας των νόμων*, Αθήνα.

Τσουκαλάς Κ., (1992), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών στην Ελλάδα: 1830-1922*, Αθήνα.

Τσουλφίδης Α., (2009), *Οικονομική Ιστορία της Ελλάδας*, Θεσσαλονίκη.

Φίνλεϋ Γ., (2008), *Ιστορία της ελληνικής επανάστασης*, σελ.537, Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα.

Φραγκιάδης Α., (2007), *Από τον αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*. Ελληνική Οικονομία 19ος-20^{ός} αιώνας, Αθήνα.

Φραγκιάδης Α., (2007), *Ελληνική οικονομία 19ος -20ός αιώνας: από τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας στην Οικονομική και Νομισματική Ένωση της Ευρώπης*, Αθήνα.

Χαραλάμπους Κ., (1999), *Ο συνεταιριστικός τρόπος παραγωγής και η μετάβαση στο σοσιαλισμό*. Αθήνα.

Χατζηϊωάννου Μ.-Χ., (2003), *Το ελληνικό εμπόριο. Η Ιστορία του Νέου Ελληνισμού 1770-2000*, Αθήνα.

Χρηστάκη-Ζωγράφου Γ., (1911), *Το αγροτικόν ζήτημα εν Θεσσαλία*. Αθήνα.

Χρήστου Θ. Δ., (2002), *Το Κωπαϊδικό ζήτημα και οι κοινωνικοί αγώνες για την επίλυσή του (1865-1953)* Θήβα.

Ψύρρας Θ., (2010), *Κιλελέρ, Στον ήλιο μοίρα*. Αθήνα.

Κατάλογος Συνταγματικών Κειμένων

Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος 1827, από την Γ' Εθνοσυνέλευση της Τροιζήνας, άρθρο 12, «Περί της υπαγωγής της ζωής, της τιμής και των κτημάτων εκάστου στην προστασία των Νόμων».

Σύνταγμα της Ελλάδος 1864 από την εν Αθήναις Β' Εθνική των Ελλήνων Συνέλευση, άρθρο 17 «Περί του Δικαιώματος Ιδιοκτησίας και του Θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 17/11/1864, τ.Α'. αρ. φύλλου 48.

Σύνταγμα της Ελλάδος 1911 από την Β' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, άρθρο 17 «Περί του Δικαιώματος Ιδιοκτησίας και του Θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως διά δημόσιαν ωφέλειαν», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 1/6/1911, τ.Α'. αρ. φύλλου 127.

Συντακτική Συνέλευση των Αθηνών από 7/6-15/9/1924, Ψήφισμα «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως κατά παρέκκλιση του αρ. 17 Σ», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως, 15/9/1924, τ.Α'. αρ. φύλλου 61.

Σύνταγμα της Ελληνικής Δημοκρατίας 1927 από την Β' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, άρθρο 19 «Περί του Δικαιώματος Ιδιοκτησίας και του Θεσμού της αναγκαστικής απαλλοτριώσεως διά δημόσιαν ωφέλειαν», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 3/6/1927, τ.Α'. αρ. φύλλου 107.

Σύνταγμα της Ελλάδος 1952 από την Δ' Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων, άρθρο 104 (Μεταβατική διάταξις), «Περί αποκαταστάσεως ακτημόνων καλλιεργητών και ακτημόνων μικρών κτηνοτρόφων», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 1/1/1952, τ.Α'. αρ. φύλλου 1.

Κατάλογος Νομοθεσίας

Νόμος ΥΛΑ', «Περί διανομής και διαθέσεως της εθνικής γης», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 25/3/1871, τ.Α', αρ. φύλλου 16.

Νόμος ΒΧΗ', «Περί εξώσεως δυστροπούντων μισθωτών», σε: Εφημερίς της Ελληνικής Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 9/7/1899, τ.Α'. αρ. φύλλου 16.

Νόμος 602/1914, «Περί συνεταιρισμών», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 31/12/1914, τ.Α΄. αρ. φύλλου 25.

Νόμος 1072/1917, «Περί επεκτάσεως καθ' άπαν το Κράτος των υπ' αριθμ. 2466, 2468 και 2470 διαταγμάτων της Προσωρινής Κυβερνήσεως περί του αγροτικού ζητήματος», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 29/12/1917, τ.Α΄. αρ. φύλλου 305.

Νόμος 2050/1920, «Περί κυρώσεως του από 12/1/1919 ν.δ. περί παροχής βοηθημάτων εις παλινοστούντας κατοίκους της Ανατολικής Μακεδονίας και τα οικογενείας αυτών», δημοσιευθέν σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 12/3/1920, τ.Α΄. αρ. φύλλου 52.

Νόμος 2052/1920, «Αγροτικός Νόμος», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 28/2/1920, τ.Α΄. αρ. φύλλου 49.

Νόμος 2749/1922, «Περί συνάψεως αναγκαστικού δανείου μέχρι του ποσού των δραχμών 1.600.000.000», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 25/3/1922, τ.Α΄. αρ. φύλλου 43.

Νομοθετικό Διάταγμα από 3/5.10.1924, «Περί Κωδικοποιήσεως των αγροτικών νόμων», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 3/10/1924, τ.Α΄. αρ. φύλλου 247.

Νομοθετικό Διάταγμα, από 24.11/26.12.1925, «Περί τροποποιήσεως του Αγροτικού Κώδικος» σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 26/12/1925, τ.Α΄. αρ. φύλλου 52.

Νόμος 1731/1939, «Περί αναγκαστικών απαλλοτριώσεων», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 15/5/1939, τ.Α΄. αρ. φύλλου 192.

Νομοθετικό Διάταγμα 2185/1952, «Περί αναγκαστικής απαλλοτριώσεως κτημάτων προς αποκατάστασιν των ακτημόνων καλλιεργητών και ακτημόνων μικρών κτηνοτρόφων κ.τ.λ.», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 15/8/1952, τ.Α΄. αρ. φύλλου 217.

Νομοθετικό Διάταγμα «Περί κυρώσεως της από 18 Σεπτεμβρίου 1952 Συμβάσεως μεταξύ ΟΔΕΠ και Δημοσίου προς αποκατάστασιν των ακτημόνων καλλιεργητών και ακτημόνων μικρών κτηνοτρόφων», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 8/10/1952, τ. Α΄, αρ. φύλλου 289.

Νομοθετικό Διάταγμα, Περί κυρώσεως «Κώδικος Απαλλοτριώσεων», της 29/30.4.1953, σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 30/4/1953, τ.Α΄. αρ. φύλλου 109.

Νομοθετικό Διάταγμα, 2643/1953, «Περί παραχωρήσεως προς αποκατάστασιν καλλιεργητών των γαιών του Κοινοβουλευτικού πεδίου», σε: Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος, 15/8/1953, τ.Α΄. αρ. φύλλου 214.

Ευρετήριο Θεμάτων

A

Αιτίες διανομής Εθνικών γαιών, 17επ.
Αντύπας Μ., 31.
Απαλλοτρίωση,
Αρχή του νόμιμου δικαστή, 77.
Αρχή του Κοινωνικού Κράτους, 61,76,79.

B

Βακούφια, 6.
Βενιζέλος Ελ., 30 επ.

Γ

Γεωργικοί συνεταιρισμοί, 39 επ.

Δ

Δεκάτη, 7επ.
Δικαίωμα ιδιοκτησίας, 14, 16, 37, 70,77.

E

Εθνικές γαίες, 5 επ.
Εκκλησιαστική περιουσία, 40,62.
Επίμορτη αγροληψία, 27.
Εταιρεία της Κωπαΐδας, 53 επ.

I

Ιδιοκτησιακό καθεστώς
εθνικών γαιών, 8 επ.

K

Καποδίστριας Ι., 1.
Καφαντάρης Γ., 38.
Κιλελέρ, 30 επ.
Κουμουندούρος Αλ. 16
Κωπαϊδικό ζήτημα, 62 επ.

M

Μικροκαλλιεργητές, 41 επ.
Μεταπολεμική γεωργική οικονομία, 64 επ.

Μορτή, 60.

N

Νόμος ΥΛΑ΄, 70 επ.
Νόμος 2050/1920, 40.
Νόμος 2749/1922, 86.

O

Οικονομία (γεωργική) κατά τον
Μεσοπόλεμο, 52 επ.

Π

Παπαναστασίου Αλ., 37.
Παπασπύρου Δ., 61.
Πλαστήρας Ν., 36,60,76.
Προσφυγικό ζήτημα, 41 επ.

Σ

Σταφιδοπαραγωγή, 28 επ.
Σύνταγμα Τροιζήνας, 11.
Σύνταγμα του 1864, 14 επ.
Σύνταγμα του 1911, 43 επ.
Σύνταγμα του 1927, 46 επ.
Σύνταγμα του 1952,74 επ.
Σωτηρόπουλος Β., 16.

T

Τιμάριο, 27.
Τρικούπης Χ., 19.
Τσιφλίκια, 33επ.

Y

Υποχρεώσεις φορολογικές
μικροκαλλιεργητών, 42.

Φ

Φιλάρετος Γ., 32.
Φορολογική ισότητα, 78.

